

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
XƏZƏR UNİVERSİTETİ

**Rəqəmsal dövrdə mühasibatlıqda baş verən dəyişikliklər və
Azərbaycan mühasibat sistemində rəqəmsal yeniliklərdən istifadə
imkanları**

DİSSERTASIYA İŞİ

Tələbə : Məhərrəmov Qəhrəman Əlirza oğlu
MBA – Mühasibat Uçotu, 2-ci kurs

Elmi rəhbər: Dos. Elsevər İbadov

Bakı - 2022

Təşəkkürnamə

Dissertasiya işinin yazımında verdiyi dəstəyə və əvəzsiz mentorluğa görə diplom rəhbərim dosent Elsevər İbadova dərin təşəkkürlərimi bildirirəm. Eyni zamanda bu prosesdə hər zaman yanımda olan ailəmə də minnətdarlığımı bildirirəm.

REFERAT

Məhərrəmov Qəhrəman Əlirza oğlu Rəqəmsal dövrdə mühasibatlıqda baş verən dəyişikliklər və Azərbaycan mühasibat sistemində rəqəmsal yeniliklərdən istifadə imkanları

Bu dissertasiya işində dünyanın bir çox sektorunda olduğu kimi mühasibat uçotunda informasiya və texnologiya sahəsindəki inkişaf və rəqəmsal transformasiyalar müzakirə ediləcək. Əsasən, texnoloji transformasiyanın mühasibat uçotuna olan təsirləri, rəqəmsal uçot anlayışı və mühasibat uçotu sahəsində rəqəmsal tətbiqlər də araşdırılacaq. Bu tədqiqatın əsas hədəfi müasir dünyada bütün sahələrdə gedən rəqəmsal transformasiyanın mühasibatlıq peşəsinin alətlərinə və iş metodlarına təsirlərini ortaya çıxarmaq və xüsusilə yeni texnologiyalardan istifadə etməklə mühasibat uçotunda ənənəvi yanaşmaların aradan qaldırılması ehtimallarını araşdırmaqdır. Eyni zamanda dissertasiya işinin son bölməsində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən mühasiblərin texnologiya qəbulu modeli ilə mühasibat uçotunda yeni texnologiyaların istifadəsinə olan münasibətləri anket vasitəsilə ortaya çıxarılacaqdır.

Rəqəmsal transformasiyanın həyati və zəruri olduğu sektorlardan biri olan mühasibatlıq sahəsində çalışan insanların rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşması qaçılmazdır. Bu prosesə uyğunlaşmağın bəlkə də ən mühüm mərhələlərindən biri rəqəmsal transformasiya çərçivəsində yaradılan elektron proqramlardan istifadə etməklə başlayır. Müvafiq olaraq, bu tədqiqat yeni texnologiyalardan istifadə və mənimsəmə səbəblərini başa düşmək üçün mühüm istinad mənbəyi olan texnologiya qəbul modeli əsasında həyata keçirilmişdir. Bu araşdırma ilə peşəkar mühasiblərin e-tətbiqlərdən istifadə etmək istəyi və niyyətlərinə müsbət təsir edə biləcək dəyişənlər aşkar edilmişdir. Tədqiqatın nəticələrinin rəqəmsal transformasiya prosesində peşəkar mühasiblərin uyğunlaşmasının effektiv şəkildə həyata keçirilməsini istəyən praktiklər və siyasətçilər üçün əhəmiyyətli olduğunu söyləmək olar.

Açar sözlər: Mühasibat uçotu, e-tətbiq, yenilik, balans

ABSTRACT

Maharramov Qahraman Alirza

Changes in accounting in the digital age and opportunities to use digital innovations in the accounting system of Azerbaijan

This dissertation will discuss developments in information and technology and digital transformations in accounting, as in many sectors of the world. In particular, the effects of technological transformation on accounting, the concept of digital accounting and digital applications in the field of accounting will also be examined. The main goal of this study is to reveal the effects of the digital transformation in all fields in the modern world on the tools and work methods of the accounting profession, and especially to investigate the possibilities of eliminating traditional approaches in accounting by using new technologies. At the same time, in the last section of the dissertation, the attitude of accountants working in Azerbaijan to the model of technology adoption and the use of new technologies in accounting will be revealed through a questionnaire.

As one of the sectors where digital transformation is vital and necessary, it is inevitable that people working in accounting will adapt to digital transformation. Perhaps one of the most important stages of adapting to this process begins with the use of electronic programs created within the framework of digital transformation. Accordingly, this study is based on the technology acceptance model, which is an important reference source for understanding the reasons for using and adopting new technologies. This study revealed the variables that can positively influence the willingness and intentions of professional accountants to use e-applications. The results of the study can be said to be important for practitioners and policymakers who want to effectively implement the adaptation of professional accountants in the process of digital transformation.

Keywords: Accounting, e-application, innovation, balance

Mündəricat

Giriş.....	6
Fəsil 1. Rəqəmsallaşma və mühasibat uçotu.....	9
1.1 Rəqəmsallaşma konsepsiyası	9
1.2 Rəqəmsal transformasiyanın mühasibat uçotu praktikası baxımından əhəmiyyəti və təsiri	11
1.3 Rəqəmsal mühasibatda yeniliklər.....	16
1.4 Genişləndirilə bilən Biznes Hesabat Dili (XBRL).....	18
1.5 Rəqəmsal mühasibatın üstünlükləri və çatışmazlıqları	22
Fəsil 2. Azərbaycan uçot sisteminin mövcud vəziyyəti və istifadə olunan texnologiyalar	24
2.1 Azərbaycan mühasibat uçotunun inkişaf tarixi və əsas prinsipləri	24
2.2 Mühasibat sənədlərinin tərtibatı	29
2.3 Azərbaycanda mühasibat uçotu sistemində istifadə edilən texnologiyalar	41
Fəsil 3. Azərbaycanda mühasibat uçotu sistemində tədqiqatlar	45
3.1 Texnologiya qəbulu modeli.....	45
3.2 Tədqiqatın məqsədi, metodu və modeli	50
3.3 Məlumatların təhlili və nəticələri	53
Nəticə və təkliflər.....	61
Ədəbiyyat siyahısı.....	64

Giriş

Mövzunun aktuallığı: 1990-cı illərdən etibarən kompüter və informasiya texnologiyalarında baş verən dəyişikliklər və avamlı inkişaf mühasibat uçotuna da öz təsirini göstərmiş və müxtəlif proqram təminatlarından istifadəni gündəlik həyatlarının bir hissəsinə çevirmişdir. Şirkət rəhbərləri etibarlılıq və rahatlıq səbəbindən qərar verməkdə informasiya texnologiyalarından daha tez-tez istifadə etməyə başlayıblar.

Mühasibat uçotu və informasiya texnologiyaları maliyyə hesabatlarını hazırlamaq üçün proqramlardan istifadə olunduğu günlərdən bəri iç-içə mövcud olmuşdur. İnternetin yayılması ilə müəssisə resurslarının elektron ortamda planlaşdırılmasının yaranması mühasibat uçotu proseslərini daha da inkişaf etdirdi. Bundan əlavə, bu proses rəqəmsal mühasibat trendininin yayılmasını da sürətləndirdi. Bu proses təkcə mühasibat uçotunun deyil, həm də bütün biznes proseslərində hələ də davam edir.

Rəqəmsal mühasibat uçotunun standart tərifı yoxdur, lakin onun hesablama və şəbəkə texnologiyaları nəticəsində yaranan mühasibat dəyişikliklərinə aid edildiyi düşünülür. Bu tezisdə rəqəmsal mühasibat termini internetə və müəssisə resurslarının planlaşdırılması sistemlərinə qoşulmuş uçot proseslərini əhatə edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Dissertasiyanın əsas fokuslandığı sahə olan mühasibat uçotunun rəqəmsallaşması əsasən xarici ədəbiyyat nümunələrində qarşımıza çıxmaqdadır. Özəlliklə mühasibat uçotunda müasir texnoloji yeniliklərin istifadəsi ABŞ və Avropa ölkələri timsalında geniş yayılmışdır. Azərbaycanda bu məsələlərlə bağlı daha əvvəlki araşdırmalar dar olduğu üçün xarici ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bu dissertasiya işində dünyanın bir çox sektorunda olduğu kimi mühasibat uçotunda informasiya və texnologiya sahəsindəki inkişaf və rəqəmsal transformasiyalar müzakirə ediləcək. Əsasən, texnoloji transformasiyanın mühasibat uçotuna olan təsirləri, rəqəmsal uçot anlayışı və mühasibat uçotu sahəsində rəqəmsal tətbiqlər də araşdırılacaq. Bu tədqiqatın əsas hədəfi müasir dünyada bütün sahələrdə gedən rəqəmsal transformasiyanın mühasibatlıq peşəsinin alətlərinə və iş metodlarına təsirlərini ortaya çıxarmaq və xüsusilə yeni texnologiyalardan istifadə etməklə mühasibat uçotunda ənənəvi yanaşmaların aradan qaldırılması ehtimallarını araşdırmaqdır. Eyni zamanda dissertasiya işinin son bölməsində Azərbaycanda

fəaliyyət göstərən mühasiblərin texnologiya qəbulu modeli ilə mühasibat uçotunda yeni texnologiyaların istifadəsinə olan münasibətləri anket vasitəsilə ortaya çıxarılaçaqdır.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti: Mühasibat uçotu tədqiqatın obyektini, mühasibat uçotunda müasir texnologiyaların tətbiqi isə predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları: İlk olaraq rəqəmsallaşma və internetin yayılması ilə bağlı ümumi məlumatlar veılmış. Daha sonra Azərbaycan təcrübəsində mühasibat sahəsində yeni texnologiyaya əsaslanan həllərin tətbiqi verilmişdir. Həmçinin analiz və sintez metodları istifadə edilərək dünya təcrübəsi araşdırılaraq Azərbaycandakı mühasibat uçotu üçün təkliflər irəli sürülmüşdür.

İstifadə olunacaq tədqiqat metodlarının qısa təsviri və tədqiqat metodunun seçiminin əsaslandırılması: Tədqiqat işində tarixi, məntiqi, analiz, sintez, induksiya, deduksiya, elmi abstraksiya kimi metodlardan istifadə ediləcək. Tarixi metod vasitəsilə Azərbaycanda mühasibat uçotunun keşdiyi inkişaf yolu şərh ediləcək. Analiz metodunda Azərbaycanda mühasibat uçotu bütöv bir sistem kimi götürüləcək, elmi təfəkkür yolu ilə hissələrə ayrılacaq. Bu metod vasitəsilə Azərbaycanda aparılan mühasibat uçotunun hər bir detalı ayrılıqda təhlil ediləcək. İnduksiya və deduksiya metodu. İnduksiya metodunda faktlardan nəzəriyyəyə, xüsusidən ümumiyyə hərəkət nəzərdə tutulur. Bu metodda əvvəlcə prosesə dair faktlar toplanır və sistemləşdirilir. Deduksiya metodunda isə ümumidən xüsusiyyə, nəzəriyyədən faktlara hərəkət nəzərdə tutulur. Bu metod vasitəsilə toplanan faktlar əsasında müxtəlif prinsiplər, nəticələr və tövsiyələr hazırlanacaq.

Tədqiqatda həm birinci həm də ikinci mənbə məlumatlardan istifadə ediləcəkdir. İkinci mənbədən toplanan məlumatlar dedikdə qabaqcadan başqa araşdırma apararı şəxslər tərəfindən toplanmış hazır məlumatlar nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə dissertasiya işində müxtəlif kitablardan, Azərbaycanda mühasibat uçotu haqqında əvvəl aparılmış tədqiqat işlərindən, internet saytlarından elmi jurnallardan və s. istifadə olunacaq. Tədqiqat işində ikinci mənbə ilə yanaşı Azərbaycanda fəaliyyət göstərən mühasiblər arasında keçiriləcək anket sorğusu ilə əldə ediləcək birinci mənbə məlumatlardan da istifadə ediləcək.

Tədqiqatın gözlənilən elmi-praktiki nəticələri: Elmi işin gözlənilən nəticələrini aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- Azərbaycanda hal- hazırda mühasibat uçotunun aparılmasında istifadə olunan metodları müəyyən etmək.

- Dünya təcrübəsində rəqəmsallaşmış mühasibat uçotunun əsas xarakterlərini müəyyən etmək.
- Müasir rəqəmsal texnologiyaya əsaslanan mühasibat uçotunun aparılmasının Azərbaycanda tətbiq edilməsinin mümkünlüyünü müəyyən etmək.
- Azərbaycanda fəaliyyət göstərən mühasiblərin rəqəmsal mühasibat uçotunun tətbiqinə olan münasibətini və qəbul edə bilmə səviyyəsini müəyyən etmək.

Fəsil 1. Rəqəmsallaşma və mühasibat uçotu

1.1 Rəqəmsallaşma konsepsiyası

Qloballaşmanın pik həddə çatdığı son yüz ildə və xüsusən də son on ildə texnologiyaların inkişafı ilə hər yerdə olduğu kimi sənaye, iqtisadiyyat və sosial sahədə də rəqəmsal transformasiya və dəyişiklik prosesləri baş verdi. Bu dəyişmə prosesi ilə keçmişdə bütün dünyada hakim olan informasiya cəmiyyəti anlayışı yerini sənaye 4.0 adlanan rəqəmsal cəmiyyət anlayışına buraxdı. 4-cü Sənaye İnqilabı olaraq da bilinən Sənaye 4.0 ilk dəfə 2011-ci ildə Hannover Sərgisində təqdim edildi. Digər inqilablardan fərqli olaraq dördüncü sənaye inqilabında texnologiya əsrinin gətirdiyi yeniliklərin istehsal üsulundan çox istehsal proseslərinə inteqrasiyasını təmin edən tətbiqlər mövcuddur. Sənaye 4.0 dediyimiz rəqəmsal dövrün başlaması ilə birlikdə kompüterlər və internet sürətlə geniş yayılmağa başlamış və bu inkişafarla təkə verilənlər deyil, iş və proseslər də rəqəmsallaşmışdır. Bütün bu inkişafı izləyən rəqəmsal inqilab, kompüterləri və rəqəmsal texnologiyaları gündəlik həyatımızın və biznes mühitimizin infrastrukturunun əsas hissəsinə çevirərək, yaşadığımız dünyanı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir.¹

Rəqəmsallaşma ənənəvi olaraq fiziki şəkildə emal olunma məlumatların və proseslərin kompüterlər və rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə monitorinqi və emalı kimi ifadə edilə bilər. Başqa sözlə, rəqəmsallaşma real məlumatın fiziki bir yerdə mövcud olmadan digital bir ortamda təqdim edilməsidir.² Rəqəmsal əlaqə məhsul və xidmətlərin insan müdaxiləsi olmadan avtomatik istehsal edilməsinə, məlumatlara real vaxt rejimində daha asan çıxışa və insanlar arasında asan qlobal mübadiləyə imkan yaradır.³

Dataların işlənmə sürəti və gündən-günə artan miqdarı müəssisələr və təşkilatlar üçün rəqəmsallaşma transformasiyasını qaçılmaz edib. Xüsusilə artan rəqabət və qlobal inteqrasiya ilə bu transformasiya cəmiyyətlərin rəqəmsallaşmada inkişafına gətirib çıxardı və bir çox peşələrdə dəyişiklik və texnologiyaya uyğunlaşmanı zəruri etdi. Rəqəmsal texnologiyalar informasiya,

¹ Khan, S., Khan, S., & Aftab, M. (2015). Digitization and its impact on economy. *International Journal of Digital Library Services*, 5(2), 138-149.

² Bygren, K. (2016). The digitalization impact on accounting firms business models.

³ Hofmann, E., Rüşch, M. (2017). Industry 4.0 and the current status as well as future prospects on logistics. *Computers in Industry*, 89, 23–34.

rabitə, internet, avtomatlaşdırma, məlumatların toplanması və yayılması kimi texnologiyaların yeni istehsal imkanları ilə inteqrasiyası deməkdir. Yaşadığımız dövrün şərtlərini nəzərə alsaq, bizneslərin rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməsinin məcburi olduğunu rahatlıqla söyləmək olar. Rəqəmsal transformasiya prosesini effektiv şəkildə yerinə yetirmək və yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına yaxşı uyğunlaşma bizneslərin yaşamlarını davam etdirməsi və rəqəbatqabiliyyətliliyi artırması üçün vacibdir.⁴ Müəssisələrin rəqəmsallaşdırılması biznesdəki məlumatların rəqəmsallaşdırılmasından daha geniş anlayışdır. Rəqəmsallaşma istehsal proseslərinə, idarəetmə proseslərinə və təşkilati proseslərə təsir edə bilən bir anlayışdır. Məsələn, rəqəmsallaşma, əvvəllər ənənəvi üsullarla həyata keçirilən əməliyyatları kompüter texnologiyaları ilə yerinə yetirməkdən əlavə, yeni texnikalardan istifadə etməklə məhsuldarlığın artırılmasına və dəyişən ətraf mühitdəki problemlərə daha təsirli həll yollarının gətirildiyi prosesləri əhatə edir. Rəqəmsallaşmaya nümunə olaraq Elektron Hökumət layihəsi, E-Sənəd sistemləri, elektron imza, bulud hesablama, məlumatların digital ortamda saxlanması və s. göstərə bilirik.⁵

Bir çox sahələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən bu rəqəmsallaşma fenomeni ilə böyük miqdarda məlumatlara çatmaq və istifadə etmək imkanı artmışdır. Bütün dünyada hakim olmağa başlayan bu transformasiya prosesini rəqəmsal sinir sistemi ideyası ilə izah edən Bil Qeytsin sözlərinə görə, rəqəmsal sinir sistemi şirkətə öz ətrafını qavramağa və lazımı reaksiyaları göstərməyə imkan verən rəqəmsal proseslərdən ibarətdir. Bunun vasitəsilə rəqiblərin yaratdığı təhlükələri və müştərilərin ehtiyaclarını müəyyən etmək və lazım gəldikdə lazımı qərarlar qəbul etmək mümkündür.⁶ Həm aparat, həm də proqram təminatına ehtiyacı olan rəqəmsal sinir sistemi şirkətlərin işini problemsiz yerinə yetirmək, fəvqəladə hallara və fürsətlərə vaxt itirmədən reaksiya vermək, lazım olan məlumatları şirkət daxilində ehtiyacı olanlara çatdırmaq imkanı verir. Rəqəmsallaşma prosesinin inkişafının əsasını internetin inkişafı təşkil edir. İnternet olmadan rəqəmsallaşma mümkün deyil, çünki bütün rəqəmsal əməliyyatlar onlayn şəkildə baş verir.

⁴ Möller, K., Schäffer, U., & Verbeeten, F. (2020). Digitalization in management accounting and control: an editorial. *Journal of Management Control*, 31(1), 1-8.

⁵ Henriette, E., Mondher, F., Imed, B. (2015). The shape of digital transformation: a systematic literature review. *MCIS 2015 proceedings* 10, 431-443.

⁶ Reis, J., Amorim, M., Melão, N., Cohen, Y., & Rodrigues, M. (2019, July). Digitalization: A literature review and research agenda. In *International Joint conference on industrial engineering and operations management* (pp. 443-456). Springer, Cham.

İnternetin inkişafı ilə elektron ticarətin böyüməsi və inkişafı sürətləndi. Bu prosesin inkişafı iş dünyasında elektron ticarət tendensiyasını sürətləndirdi. İnternet və elektron ticarət nəinki şirkətlər arasında əlaqələri və daxili prosesləri dəyişdirdi, həm də ənənvi biznes təcrübələrinə meydan oxudu.⁷ Qabaqcıl Tədqiqat Layihələri Agentlik Şəbəkəsi (ARPANET) ABŞ Müdafiə Departamentində bir komanda tərəfindən hazırlanmış və universal internetin qabaqcıllarından biri olan dünyanın ilk paket çatdırılması şəbəkəsidir. İndi məlumatların və səsli rabitənin bütün dünyada dominant əsası kimi görünən paket paylanması məlumat kommunikasiyasında yeni və vacib konsepsiya idi. Bu araşdırmalar nəticəsində 1960-cı illərin sonlarından etibarən kompüterlərin bir-birinə qoşula biləcəyi texnologiya istifadəçilərə təqdim edildi.⁸

Elektron ticarət saytları vasitəsilə satış edən şirkətlər artdıqca, mühasibat uçotu və maliyyə də daxil olmaqla, bütün biznes sahələrində yeni yanaşmalar ortaya çıxdı.⁹ Yuxarıda təqdim olunan İnternet və elektron ticarət üçün qısa tarixi perspektiv rəqəmsal uçotun təkamülünü qiymətləndirmək üçün. Məlum olduğu kimi, İnternet obyektləri birləşdirən onlayn kompüter şəbəkələrindən ibarətdir. İnternetdəki bu əlaqələr geniş mənada bütün dünyanı əhatə edərək, informasiya prosesi yaradaraq bütün istifadəçilərə ticarət, əyləncə, ünsiyyət və bənzər xidmətlərdən üçün geniş istifadə imkanları təqdim edir.

1.2 Rəqəmsal transformasiyanın mühasibat uçotu praktikası baxımından əhəmiyyəti və təsiri

1990-cı illərin əvvəlləri internetin şəxsi, kommersiya və dövlət məqsədləri üçün çox gündəmdə olduğu dövrlər kimi başlamışdır. İnternetin inkişafı saysız-hesabsız şəkildə dəyişən texniki xüsusiyyətlər və yeni proqram versiyalarının yaranmasına səbəb oldu. Bundan əlavə, yeni veb proqramlaşdırma dilləri ilə yanaşı yeni və təkmilləşdirilmiş idarəetmə üsulları vəd edən yeni təşəbbüslərin ortaya çıxması ilə internetdən istifadə daha da genişləndi. Bu inkişaf fonunda mühasibat uçotu təcrübələrinin inkişafı üçün əsas olan qərar qəbul edən şəxslərə etibarlı və

⁷ Coman, D. M., Ionescu, C. A., Duică, A., Coman, M. D., Uzlaş, M. C., Stănescu, S. G., & State, V. (2022). Digitization of Accounting: The Premise of the Paradigm Shift of Role of the Professional Accountant. *Applied Sciences*, 12(7), 3359.

⁸ Hauben, M. (2007). History of ARPANET. Site de l'Institut Superior de Engenharia do Porto, 17, 1-20.

⁹ Hill, N., Ferguson, D. (1989). Electronic Data Interchange: A Definition And Perspective. *Edi Forum: The Journal Of Electronic Interchange*.

vaxtında məlumatların təqdim edilməsi və daxili nəzarətin fəal şəkildə davam etdirilməsi ilə əlaqədar da yeni üsullar ortaya çıxmağa başladı.¹⁰

Bu gün rəqəmsal mühasibatlıq informasiya texnologiyaları vasitəsilə təqdim olunan resurslar və xidmətlər arasında önəmli bir yerdədir. Mühasibat proqram təminatı xidmətləri göstərən firmalar rəqəmsal mühasibat informatikasının verdiyi imkanlardan getdikcə daha çox faydalanmağa başlayıblar. Bu gün ənənəvi mühasibat kompüter proqramlarını əvəz edən rəqəmsal mühasibatlıq bir çox şirkətlərə maliyyə məlumatlarını daha effektiv idarə etməyə imkan verən internet əsaslı bir sistem yaratmışdır. Bunlara əlavə olaraq rəqəmsal mühasibatlıq şirkətlərin bütün ehtiyaclarını ödəyə biləcək bir infrastruktur xidməti təqdim edir.¹¹

Bütün digər peşələr kimi mühasibatlıq peşəsi də texnologiyanın təsirinə məruz qalıb. Xüsusən də son dövrlərdə mühasibat uçotunu avtomatlaşdırmadan aparmaq mümkün deyil. İnformasiya texnologiyaları sahəsindəki bu inkişaf lar mühasibatlıq peşəsində kompüterləri ön plana çıxarmışdır. Bu proses zamanı mühasibatlıq peşəsi nümayəndələrinin apardıqları əməliyyatlara da təsir edir. Mühasibat uçotu əməliyyatları ilk növbədə yazılı sənədlərlə aparıldığı halda, son illərdə tamamilə elektron qaydada həyata keçirilir.¹²

İnformasiya texnologiyaları peşəkar mühasibin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Mühasib bu sistemlərin yaradılmasında və idarə olunmasında, eləcə də informasiya sistemindən istifadə və inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Mühasibatlıq peşəsinin güclü gələcəyi üçün informasiya texnologiyalarını çox yaxşı bilən və öyrənməyi davamlı edə bilən peşəkar mühasiblərə ehtiyac var. İnformasiya texnologiyaları arasında məlumat mübadiləsi ənənəvi üsullarla əldə edilən məlumatların və ya digər elektron mənbələrdən hesab-fakturaların əl ilə sistemə yüklənməsi ehtiyacını aradan qaldırır və mühasiblərin iş yükü azalır.¹³

Kompüter texnologiyası inkişaf etməmişdən əvvəl mühasibat uçotu kitabların ənənəvi metodla aparılırdı və əməliyyatlar haqqında məlumat həmişə əlçatan deyildi. Avtomatlaşdırmanın

¹⁰ Kılıç, İ., Anadolu, Z. (2018). Dijital Çağın Yarattığı Muhasebe Uygulamalarının Muhasebe Hilelerinin Önlenmesine Etkisi. Muhasebe Ve Vergi Uygulamaları Dergisi. S. 14-20

¹¹ Gulin, D., Hladika, M., & Valenta, I. (2019). Digitalization and the Challenges for the Accounting Profession. ENTRENOVA-ENTERprise REsearch InNOVAtion, 5(1), 428-437.

¹² Öz, E. Bozdoğan, D. (2012), Türk Vergi Sisteminde E-Maliye Uygulamaları, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:17, Sayı:2. S-42-50

¹³ Baker, G. (2010). Up For The Count. Nz Business, 9-25

inkışafı ilə uçot məlumatlarını təhlükəsiz şəraitdə saxlamaq və asanlıqla əldə etmək mümkün olmuşdur. Xülasə, qlobal bir yanaşma olaraq müasir mühasibatlıq texnologiyaları ilə şirkətlər öz işçilərinə ofislərində onlara uyğun üsullarla uzaqdan işləməyə imkan verən şərait təklif edirlər.¹⁴

Məlumatların təhlükəsizliyi mühasibat uçotu sistemlərinin rəqəmsallaşmaya keçilməsini düşünərkən istifadəçilər üçün ən böyük problem və maneə kimi önə çıxır. İstifadəçilər belə bir texnologiya ilə məlumatlara nəzarətin itirilməsi risklərindən narahat olurlar. İnformasiya texnologiyaları ilə əlaqədar yetərinə biliyi olmayan mühasiblər məlumat təhlükəsizlik proseslərinin tərffüatlarını bilmədikləri üçün məlumatların mühafizəsi texnologiyalarını səmərəli şəkildə istifadə edə bilmirlər. İnformasiya texnologiyaları mühasibat uçotu funksiyalarını sürətləndirmək, asanlaşdırmaq və aktualaşdırmaqla yanaşı, informasiyanın ötürülməsində rahatlıq və sürət təmin etsə də, bir çox təhlükəsizlik problemlərini də gətirirdi.¹⁵

Şirkətlərdə mühasibat uçotu məlumatları rəqəmsal mühitlərdə hazırlanır və informasiya texnologiyaları sayəsində istifadəçilərə təqdim edilir. Firmanın ölçüsündən asılı olaraq, mühasibat qeydləri yalnız əsas kompüterdə ola bilər və ya firmalar öz şəxsi məlumat emal şöbələrini yaradaraq və mühasibatlıq bu şöbə əlaqələndirilə bilər. Şirkətlər üçün data'larla bağlı təhlükələri iki yerə bölmək olar. Bu təhdidlər daxili təhdidlər və xarici təhdidlərdir. Firma daxilindəki təhlükələr həm mühasibatlıq şöbəsindən, həm də digər şöbələrdən yarana bilər. Şirkətdən kənar təhlükələr rəqiblərdən və hakerlərdən (cyber hücumlar) gələ bilər. Bundan başqa, təbii fəlakətlər (təbii fəlakət nəticəsində serverlərin zədələnməsi) də xarici təhlükələrə nümunə kimi göstərilə bilər.¹⁶

Mühasibat uçotu elementləri ağıllı mühasibat sistemləri ilə özünü idarə edə bilən obyektlərə çevrilir. Bu gün peşəkar mühasiblər öz vəzifələrini yerinə yetirərkən rəqəmsal sistemlərdən istifadə etməli olurlar və informasiya texnologiyaları sahəsindəki bu inkışaf mühasibatlıq peşəsində yeni bacarıqlara sahib olmağı zəruri edir. İnformasiya texnologiyalarında baş verən dəyişikliklərlə mühasibat uçotu biznes fəaliyyətini ölçmək elmini və ya sənətini

¹⁴ Kiliç, B. İ., & Anadolu, Z. (2018). Dijital Çağın Yarattığı Muhasebe Uygulamalarının Muhasebe Hilelerinin Önlenmesine Etkisi. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 55-97.

¹⁵ Deshmukh, A. (2006), *Digital accounting: The effects of the internet and ERP on accounting*, SCOPUS, IGI Global.

¹⁶ Dursun, G. D., Ektik, D., & Tutcu, B. (2019). Mesleğin dijitalleşmesi: muhasebe 4.0. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(6), 263-271.

müəyyən etməkdən kənara çıxdı. Məlumat bazaları və məlumat anbarları, fərdi kompüterlər və məhsuldarlıq proqramları, xüsusi mühasibat proqramları və Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması (ERP) sistemləri, Lokal Şəbəkələr (LAN) və Geniş Sahə Şəbəkələri (WAN) və rəqəmsallaşmanın gətirdiyi digər yeniliklər mühasibat uçotunda öz izini qoyub. Məlumatların daxil edilməsi mexanizmləri, məlumatların saxlanması və emalı mexanizmləri, dövr sonu hesabatları, daxili nəzarət və audit metodları son bir neçə ildə daim dəyişir və rəqəmsal olaraq inkişaf edir.¹⁷

Elektron Məlumat Mübadiləsi (EDI) və Elektron Fond Transferinin (EFT) inkişafı mühasibat məlumatlarının rəqəmsal mübadiləsinin başlanğıcı kimi qiymətləndirilə bilər. İnternetin və e-ticarətin üstünlük təşkil etməsi təkcə biznes proseslərini dəyişmədi, həm də qurulmuş biznes proseslərinin əsaslarını yenidən yaratdı. Bu dəyişikliklər Şəkil 1-də xülasə şəklinə göstərilməyə çalışılmışdır.¹⁸

Şəkil 1. İnternet və Elektron Ticarətin Bizneslərə Təsiri

Müştəri	Müəssisə	Təchizatçı
<ul style="list-style-type: none"> • CRM • Tələb Proqnozu • Sifarişin idarə edilməsi • İstehsal və Marka 	<ul style="list-style-type: none"> • mühasibatlıq və maliyyə • Yekun hesabat • Daxili Nəzarət və Audit • Xərclərin uçotu 	<ul style="list-style-type: none"> • İstehsalın Planlaşdırılması • Material İdarəetmə • Nəqliyyat və Paylam

Mənbə: Deshmux, 2006, s. 45.

İnternetin mühasibat uçotuna təsiri əsasən aşağıdakı kimi ifadə edilə bilər:

¹⁷ Deshmukh, A. (2006), Digital accounting: The effects of the internet and ERP on accounting, SCOPUS, IGI Global.

¹⁸ Şeker, Y., & Safa, H. O. Ş. (2021). Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe uygulamalarını kullanımlarına ilişkin bir araştırma. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21(4), 953-972.

- Mühasibat və maliyyə məlumatlarının mübadiləsi üçün rabitə vasitəsi kimi elektron şəbəkələrdən və ya internetdən istifadə;

- İnternet üzərindən məhsul və ya xidmətlərin satışı və ya təklif edilməsi imkanlarını dəstəkləyən mühasibat və maliyyə funksiyalarının mövcudluğu;

Mühasibat uçotu və maliyyə proseslərini və iş axınlarını yenidən dizayn etmək üçün elektron şəbəkələrin və rəqəmsal məlumatların istifadəsi İnternetin mühasibat uçotuna təsirlərindən biridir.¹⁹ Kompüter və elektron şəbəkələrin inkişafı indi mühasibat uçotunun demək olar ki, bütün sahələrinə təsir göstərmişdir. Bu təsirlərin xərcləri və faydalarının ümumi siyahısını təqdim etmək asandır. Çətinlik bu faydaları və xərcləri ağlabatan dərəcədə dəqiqliklə ölçməkdir. Proqram vasitələrinin və rəqəmsal uçotun faydaları və xərcləri Cədvəl 1-də göstərilmişdir.²⁰

Cədvəl 1. Rəqəmsal Mühasibat Uçotunun Faydaları və Xərcləri

Faydalar	Xərclər
Gündəlik əməliyyatları (kreditlərin təsdiqlənməsi, ödənişlər və yığımlar, əməliyyatların qeydə alınması, hesabların bağlanması, hesabatların verilməsi) avtomatlaşdırılması və sürətləndirilməsi ilə daha keyfiyyətli təhlil üçün daha çox vaxt yaradır.	İlkin konfigurasiya zamanı maliyyə əməliyyatları üçün təhlükəsizlik, nəzarət və audit tələblərinə diqqət yetirilməlidir. Sistemin ilkin konfigurasiyası düzgün deyilsə və ya ERP proqram təminatının köhnə sistemlərlə inteqrasiyası səhv olarsa, xərclər artacaq.
Geniş əhatə dairəsi	İlkin mərhələdə çəkilmiş məsləhətçi xərcləri
Davamlı xidmət, 24/7 girişə və daha çox daxili və xarici müştəri məmnuniyyətinə imkan verir	Xərclər, proseslər, məlumatların işlənməsi və sistemlərdə hesabatların yaradılması dəyişiklikləri
Səhv marjasının azaldılması.	Xüsusi bacarıqlara malik olan kadrların davam etdirilməsi və ya yenidən hazırlanması ehtiyacı

¹⁹ Yücel, G., & Adiloğlu, B. (2019). Dijitalleşme-yapay zeka ve muhasebe beklentiler. Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, (17), 47-60.

²⁰ Lohapan, N. (2021). Digital accounting implementation and audit performance: An empirical research of tax auditors in Thailand. The Journal of Asian Finance, Economics and Business, 8(11), 121-131.

Mühasibat işçilərinin ixtisarı və məhsuldarlığın yüksəldilməsi	İşçilərin dəyişikliyə qarşı müqaviməti
--	--

Mənbə: Deshmukh, 2006, s. 89.

1.3 Rəqəmsal mühasibatda yeniliklər

Elektron faktura. Elektron qaimə-faktura vergi inteqrasiyası və ya audit məqsədləri üçün kağız qaimə-fakturaya ehtiyac olmadan elektron mühitdə hesab-fakturaların göndərilməsi, qəbulu və saxlanmasıdır. E-qaimə-faktura satıcıların billing sistemindəki məlumatların köhnə kağız fakturalara ehtiyac olmadan alıcıların ERP sistemlərinə ötürülməsi ilə ortaya çıxdı. Bu inkişafın nəticəsi olaraq, audit və vergi inteqrasiyasını dəstəkləmək üçün rəqəmsal imza konsepsiyası ortaya çıxdı.²¹

Elektron qaimə-faktura tətbiqlərində qlobal standart yoxdur və e-qaimə-fakturadan istifadə sektorun strukturuna və ölkə siyasətinə görə fərqlənir. E-qaimə-faktura Aİ ölkələrində vergi qanunları ilə inteqrasiya olunmuş elektron qaimə-fakturaların istifadəsidir. ABŞ-da müəyyən strukturda avtomatik yaradılan hesab-fakturalar e-qaimə kimi qəbul edilir. Ölkəmizdə təsərrüfat subyektləri arasında elektron daşıyıcılarda verilən və elektron şəkildə mübadilə edilən, saxlanılan və nümayiş etdirilən sənədlər e-qaimə-faktura kimi qəbul edilir. Tərəflər üçün elektron qaimə-fakturadan istifadənin kağız fakturalara nisbətən üstünlüklərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:²²

- Fakturaların hazırlanması prosesini sürətlədirir və xərcləri azaldır;
- Fakturaların tərəflərə çatdırılmasını və ödənişləri sürətləndirir;
- Proseslərə nəzarəti asanlaşdırır;
- Nağd pulların idarə edilməsini asanlaşdırır;
- Tərəflər arasında uzlaşma əməliyyatlarını asanlaşdırır;
- İş axını və hesablaşma arasında ardıcılığı yaxşılaşdırır;

²¹ Cuylen, A., Kosch, L., & Breitner, M. H. (2016). Development of a maturity model for electronic invoice processes. *Electronic Markets*, 26(2), 115-127.

²² Aydın, F. Z. (2017), *Türkiyə'de E-Fatura Ve E-Defter Uygulamalarının İşletmeler Üzerindeki Yansımaları Ve Bir Araştırma*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, YL Tezi, İstanbul.

- Auditin aparılmasına köməklik göstərir (vergi inzibatçılığının auditi, maliyyə məsləhətçilərinin auditi və s.);
- Vergi idarəsinin məlumatlara avtomatik daxil olmasını təmin etməklə prosesi sürətləndirir;
- Maliyyə Nazirliyi tərəfindən qaimə-fakturaların anında izlənilməsini təmin edir;
- Vergilərin yığılmasını asanlaşdırır və vergi yoxlaması xərclərini azaldır;
- Təsərrüfat əməliyyatlarının ani uçotunu təmin edir;
- Statistik araşdırmaları və statistik məlumatlara çıxışı asanlaşdırır.

E-Ledger. E-ledger tətbiqi müəyyən format və standartlara uyğun hazırlanmış, rəqəmsal mühitdə qeydə alınmış və dəqiqliyi elektron imza ilə təmin edilən hüquqi tənziqləmədir.²³ e-ledger hesabatların kağız mühitdə hazırlanması zərurətini aradan qaldırır, arxivləşdirmə, çap kimi xərcləri aradan qaldırır. Bu tətbiq sayəsində mühasibat uçotunda istifadə olunan kitablar elektron mühitdə hazırlanır, təqdim olunur və saxlanılır.²⁴

Elektron mühasibat dəftərinin yaradılması prosesində ilk növbədə vergi ödəyiciləri öz aylıq dəftərlərini XBRL formatında və müvafiq qanunla müəyyən edilmiş şərtlərlə hazırlayırlar. Növbəti mərhələdə sənədin düzgünlüyünün və hüquqi səriştəsinin müəyyən edilməsi məqsədilə fiziki şəxslər tərəfindən elektron imza və ya maliyyə möhürü ilə, hüquqi şəxslər tərəfindən isə maliyyə möhürü ilə imzalanır.²⁵

E-Arxiv Faktura. Elektron arxiv qaimə fakturaları müəyyən edilmiş standartlara uyğun olaraq elektron mühitdə qaimə-fakturaların hazırlanması, saxlanması lazım olan zamanların göstərilməsi və hesabat verilməsini əhatə edən tətbiqdır. Elektron arxiv tətbiqinin məqsədi vergi tutulan malların və ya xidmətlərin satışı nəticəsində çoxlu sənədləri olan sahibkarlıq subyektlərinin bu sənədləri kağız formada saxlaması zərurətindən yayınaraq xərclərin azaldılmasına kömək etməkdir. Elektron qaimə-fakturadan sistemə daxil olanlar istifadə etdiyi halda, elektron arxiv

²³ Ertürk, Ö. (2015), Vergi İnceleminde Yeni Dönem: E-Defter, Vergi Sorunları Dergisi, Sayı.322, 66.

²⁴ SABUNCU, B. (2022). The effects of digital transformation on the accounting profession. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15(1), 103-115.

²⁵ Güney, A. (2014). Role of technology in accounting and e-accounting. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 152, 852-855.

qaimə-fakturalarından istifadə etmək üçün sistemdə qeydiyyatdan keçməyə ehtiyac yoxdur. Elektron arxiv fakturasında aşağıdakılar olmalıdır:²⁶

- Hesab nömrəsi;
- Verilmə tarixi;
- emitentin vergi identifikasiya nömrəsi;
- alıcının vergi identifikasiya nömrəsi;
- Ödəniləcək məbləğ;
- Başlanğıc tarixi, son tarix.

1.4 Genişləndirilə bilən Biznes Hesabat Dili (XBRL)

Azərbaycandan Genişləndirilə bilən Biznes Hesabat Dili kimi tərcümə edilən XBRL altı informasiya texnologiyası və Amerika Sertifikatlı Mühəsiblər İnstitutu (AICPA) daxil olmaqla beş əsas mühasibat şirkəti tərəfindən tərtib edilmişdir.²⁷ XBRL sadə XML kodlarından istifadə etməklə maliyyə məlumatlarının tərtibini, hesabatını, təsnifatını, auditini və paylaşılmasını asanlaşdırmaq, eyni zamanda standart yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. XBRL, maliyyə məlumatlarının hesabatı ilə bağlı kommersiya fəaliyyətinin tərəflərinə müxtəlif üstünlüklər təmin etmək üçün hazırlanmış XML strukturu əsasında qurulmuş və müəyyən standartlar gətirən azad və elektron bir dildir.²⁸ XBRL ilə hazırlanan maliyyə hesabatları araşdırılarkən gündəlik satışlar, gəlir və xərclərdəki artım kimi bir çox məlumat istənilən formatda göstərilə və bu məlumatlar arasında müqayisəli təhlillər edilə bilər.²⁹ XBRL sayəsində maliyyə hesabatı prosesi sadə, sürətli və funksional struktura malikdir və əhəmiyyətli maliyyə hesabatlarının mürəkkəbliyindən xilas olur.

²⁶ Elçin, R., Gerekan, B., & Usta, M. (2018). E-Fatura, E-Defter Ve E-Arşiv Uygulamalarına Geçiş Sürecinde Yaşanan Sorunlar: Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Üzerine Bir Araştırma. Mali Çözüm Dergisi, 28, 13-42.

²⁷ Farewell, S. (2010). XBRL or Customized XML?. XBRL International, Inc. October.

²⁸ Koşan, L. (2006). Geleceğin Finansal Raporlama Dili: XBRL. Mali Çözüm Dergisi, İSMMMO, (77), 108-120.

²⁹ Uyar, S., ve Çelik, M. (2006), Finansal Raporlama Sürecinde Genişleyebilir İşletme Raporlama Dilinin (XBRL) Kullanılması, Pamukkale Üniversitesi Bilgi Teknolojileri Kongresi, Denizli.

XBRL internetdə maliyyə məlumatlarının eyni vaxtda təqdim edilməsini təmin edən və elektron ünsiyyətə imkan verən standart bir dildir.³⁰ XBRL standartı Extensible Business Language (XML) standartı üzərində qurulub və XML-dən fərqli olaraq, kommersiya və maliyyə ehtiyacları çərçivəsində fərdiləşdirərək məlumat axınını rahatlaşdırır,³¹ Bu, lisenziya və ya heç bir ödəniş tələb etməyən bizneslər tərəfindən yaradılan hesabatlarda istifadə edilən şəffaf dildir. Maliyyə hesabatlarının XBRL dil təriflərini təsvir edən sənədlər və ya spesifikasiyalar XBRL icmaları tərəfindən yaradılır. Bu yolla hesabat, müqayisə və köçürmə üçün standart müəyyən edilir. Başqa sözlə, onlayn maliyyə hesabatları üçün bir standart gətirərək maliyyə hesabatları arasındakı fərqi aradan qaldırır.³²

XBRL-nin arxasında duran məntiq əslində olduqca sadədir. Maliyyə məlumatlarını blok mətn kimi istifadə etmək əvəzinə, məlumatdakı hər bir elementin fərqli olaraq etikətlənməsini nəzərdə tutur. Bu şəkildə yaradılan məlumatlar, aktivlər, öhdəliklər və mənfəət kimi maliyyə anlayışlarının kompüterlər tərəfindən oxunmasını və təhlil edilməsini təmin edir. Başqa sözlə, XBRL mühasibat uçotu və hesabatla bağlı anlayışları yenidən müəyyən etməkdənsə, mövcud anlayışları elektron mühitə daşıyır.

Mühasibat uçotu sisteminin istehsal etdiyi məlumatların istifadəçilər üçün əhəmiyyətini nəzərə alsaq, qeyd etmək olar ki, XBRL mühasibat uçotu tətbiqlərinin informasiya texnologiyaları ilə inteqrasiyasını təmin etmək baxımından mühasibat uçotu informasiya sisteminə dəyər qatır. XBRL standartının dövrə inteqrasiyasının təsiri daha asan aşkar edilə bilər. Bundan əlavə, Avropa Birliyinə Uyğunlaşma prosesi, Bazel Kriteriyaları və Milli və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları kimi inkişafın əsas məqsədi şəffaflığı təmin etmək və məlumat mübadiləsi mədəniyyətini inkişaf etdirməkdir.³³

Məlumat mübadiləsində əsas problem verilənlərin müxtəlif formatlarda hazırlanması və təqdim edilməsidir. Bu problem, verilənlərin proqram təminatı arasında uyğunluğa mane

³⁰ Toraman, C., və Abdioğlu, H. (2008), Genişlənəbilir İşletmə Raporlama Dili (GİRD) Ve Gelir İdaresince Kullanımı, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, s.79.

³¹ Tokel, Ö. E. ve diğərleri (2007), Türkiyə'de XBRL'ye Geçiş Sürecinin Yol Haritası, Active, s.2.

³² Aktaş, R., və Başçı, E. S. (2007), Elektronik Ortamda Finansal Raporlamada Geliştirilebilir Finansal Raporlama Dilinin (XBRL) Kullanılması, MÖDAV Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, Cilt 9, Sayı 1, Mart

³³ Tokel, Ö. E. ve diğərleri (2007), Türkiyə'de XBRL'ye Geçiş Sürecinin Yol Haritası, Active, s.2.

olmasıdır. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün istifadəçilər məlumatları kompüter mühitinə yenidən daxil etməli və ya proqram təminatını dəyişdirməli olurlar ki, bu da hər iki həlldə vaxt itkisinə və xərclərin artmasına səbəb olur.

Genişləndirilmiş Biznes Hesabat Dili (XBRL) yuxarıda qeyd olunan problemin həllidir və maliyyə hesabatlarında şəffaflığı artıracaq və beləliklə, hesabatların etibarlılığını artıracaqdır. XBRL beynəlxalq maliyyə hesabatları standartları ilə inteqrasiya olunmuş şəkildə maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına imkan verir. İstənilən vaxt və istənilən nöqtədə məlumat əldə etməyə imkan verməklə verilənlərin çoxşaxəli paylanmasını təmin edə bilər.³⁴ Məlumatların toplanması: Mühasibat uçotu informasiya sisteminin birinci mərhələsi sənədlərin (qaimə-fakturalar, yol sənədləri, qəbzələr, çeklər və s.) toplanmasıdır. Bu sənədlər kağız formasında hazırlansa da, rəqəmsallaşma və e-imza texnologiyasının yayılması ilə bu sənədlər rəqəmsal formatda hazırlanarsa, XBRL ilə kodlaşdırılacaq və sənəd toplama prosesi yeni bir ölçü qazanacaq. Bu prosesin davamında XBRL-nin tətbiq sahəsi və istifadəsi genişləndikcə mühasibat uçotunun rəqəmsallaşma səviyyəsi yüksələcək və sistem tam aktivləşəcək. Beləliklə, məlumatların toplanması proseslərinin dəyəri və toplama vaxtı azalacaq. XBRL formatında toplanan məlumatlar sistemə bir dəfə daxil edildikdən sonra təkrar əl ilə daxil edilmədən hesabat zamanı tətbiq tərəfindən avtomatik olaraq istifadə edilə bilər.³⁵

Qeydiyyat və Təsnifat: Məlumatların toplanmasından sonra növbəti addım bu məlumatların mənalı və müntəzəm qeydi və təsnifatıdır. Yaşadığımız informasiya əsrində məlumatların qeydə alınması tamamilə kompüter mühitində həyata keçirilir. XBRL kompüter mühitində qeydə alınan məlumatlar sayəsində jurnal və baş kitab qeydlərinin izlənilməsini, arxivləşdirilməsini və təsnifatını təmin edir. XBRL-nin bu prosesdə digər töhfəsi odur ki, o,

³⁴ Sevim, A. ve Temizel, F. (2009), Geleceğin Finansal Paylaşım Platformu: XBRL (Extensible Business Reporting Language Geliştirilebilir İşletme Raporlama Dili), Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 17, (2009), s.269-207.

³⁵ Deran, A. ve Hatipoğlu, A. G. (2008), Sürekli Güncellenebilen Kapsamlı Bir Veri Tabanı Aracı Olarak XBRL ve Finansal Raporlama Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi. Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 16.

beynəlxalq mühasibat standartları ilə inteqrasiyanı asanlaşdırır və standartların yayılmasını sürətləndirir.³⁶

Xülasə və Hesabat: Məlumatların qeydə alınması və təsnifləşdirilməsi nəticəsində əldə edilən rəqəmsal çıxış ikiqat girişli qeyd sistemi olan bir mütəxəssis üçün başa düşülən və təhlil edilə bilən olsa belə, bir çox digər istifadəçilər üçün başa düşülən deyil. Bu səbəbdən əldə edilən rəqəmsal çıxışın anlaşılıqlılığını artırmaq üçün ümumiləşdirmə və hesabat fəaliyyətləri həyata keçirilir.³⁷

Bu ümumiləşdirmə və hesabat üçün məlumat xarakteri daşıyan jurnal, baş kitab, sınaq balansı və hesabatlar arasında əlaqə informasiya texnologiyaları ilə qurulur. XBRL tək-cə verilənlər arasında əlaqə yaratmır, həm də hesabatların funksionallığını artırır. XBRL etiketli məlumatlarla hazırlanan maliyyə hesabatlarını mühasibat uçotu tətbiqlərində birləşdirmək daha asan olacaq.

Biznesdə XBRL-dən istifadə maliyyə vəziyyəti məlumatlarına daha sürətli və etibarlı çıxış, məlumatların toplanması və təhlilinə sərf olunan vaxt və xərclərin azaldılması, diqqəti daha çox əlavə dəyər yaradan işlərə cəmləşdirməyə imkan yaratmaq və sənədsiz hesabat verməyə imkan yaratmaq kimi üstünlükləri təmin edir. XBRL vasitəsilə hazırlanan hesabatlar müxtəlif formatlarda istifadə edilə bilər və o, həmçinin hər bir format üçün məlumatların daxil edilməsi və təhlili prosesləri ilə məşğul olmaqdan yayınır. Bu vəziyyət Şəkil 6-da göstərilməyib.

XBRL tərəfindən dəstəklənən hesabatın zəif nöqtəsi kapital bazarındakı şirkətlərin real vaxt hesabatına qarşı çıxma bilməsidir. Real vaxt hesabatı investorlara və ya analitiklərə kömək etsə də, proqram təminatı vasitəsilə onların nəzarətindən kənar şirkətlər haqqında məlumatların yayılması menecerləri narahat edəcək.

³⁶ Hoitash, R., & Hoitash, U. (2018). Measuring accounting reporting complexity with XBRL. *The Accounting Review*, 93(1), 259-287.

³⁷ Pinsker, R., & Li, S. (2008). Costs and benefits of XBRL adoption: Early evidence. *Communications of the ACM*, 51(3), 47-50.

1.5 Rəqəmsal mühasibatın üstünlükləri və çatışmazlıqları

Rəqəmsal mühasibat uçotunun üstünlükləri:³⁸

1. Mühasibat məlumatlarının işlənməsi, qeydə alınması və göndərilməsi sürəti: Kompüterlər məlumatları çox sürətlə emal edə və saniyədə bir milyondan çox riyazi və ya məntiqi əməliyyat həyata keçirə bilər.
2. Dəqiqlik: Məlumdur ki, kompüterlərə daxil edilmiş təlimat və məlumatların düzgün və uyğun olması şərti ilə kompüterlər heç bir stress olmadan verilənlərin işlənməsində uzun müddət fasiləsiz işləyə və heç bir səhv və ya dəyişiklik olmadan prosesi təkrarlaya bilər. Başqa sözlə desək, əgər kompüter düzgün proqramlaşdırılıbsa, o, verilənləri səhvsiz emal edəcək.
3. Büdcə smetalarının daha sürətli hazırlanması: Kompüter illik büdcənin daha tez hazırlanmasına kömək edir. Büdcəni hazırlamaq üçün lazım olan bütün hesabatları və mühasibat məlumatlarını təqdim edir.
4. Qeydlərdə dəyişikliklərin asanlaşdırılması: Bir səhv və ya verilənlərin qəfil dəyişməsi halında hadisələri asanlıqla qeyd etməyə və idarə etməyə imkan verir.
5. Cari balansı tez müəyyənləşdirin: Elektron mühasibat sizə əlaqəli hesabların qalıqları da daxil olmaqla bütün hesab qalıqlarını tez bir zamanda əldə etməyə kömək edir. Mühasib və ya menecer istənilən vaxt təşkilatın aktivləri, öhdəlikləri, gəlirləri, xərcləri və məsrəfləri haqqında məlumat əldə edə bilər.
6. Hesabatın hazırlanması prosesinin sürətləndirilməsi: Məlumat emal qabiliyyəti ilə elektron mühasibat uçotu sistemindən maliyyə hesabatları da daxil olmaqla hər cür mühasibat hesabatlarını əldə etmək çox asandır. Bu qabiliyyət idarəetmə qərarlarını daha sürətli və daha dəqiq edir.

Elektron mühasibat uçotunun çatışmazlıqları:³⁹

1. Sistemin məqsədlərinə nail olunmasını təmin etmək və mümkün minimum xərclə etibarlı hesablama qabiliyyətini təmin etmək üçün elektron sistemin yaradılması zamanı texniki

³⁸ Shirinov, U. (2020). ACCOUNTING IN THE DIGITAL ECONOMY: SIGNIFICANCE AND ADVANTAGES. *International Finance and Accounting*, 23.

³⁹ Bogasiu, I., & Ardeleanu, N. (2021). Advantages and disadvantages of digitalisation in accounting. *EIRP Proceedings*, 16(1).

vasitələrin, proqram təminatının və digər altsistemlərin optimal birləşməsinə malik olmaq lazımdır. Bu infrastrukturu təmin etmək həmişə asan deyil və baha başa gələ bilər.

2. Elektron mühasibat proqramlarından istifadə çox sadə hesablarla yanaşı, çox mürəkkəb mühasibat proqramlarından istifadəni də zəruri edir. Biznes fəaliyyəti çərçivəsində ən uyğun proqram təminatının seçilməsi çox vacibdir. Mühasibat uçotunun proqram təminatının seçilməsində ən mühüm meyar təşkilati struktura və fəaliyyət sahəsinə uyğunluqdur. Səhv proqram təminatının seçilməsi daha yüksək xərclərə səbəb ola bilər.

3. Kompüter sistemində birdən çox proqram təminatından istifadə olunarsa, birdən çox kompilyator lazım olacaq ki, bu da mühasibat uçotu sistemini mürəkkəbləşdirəcək.

4. Müəssisə və obyektlər üçün uyğun kompüter enerji sisteminin seçilməsində çətinliklər.

5. Yerli elektron mühasibat uçotu sistemlərində işləyən şəxslərlə proqramçılar arasında uyğunlaşmanın çətinliyi sistemin dizaynı və istismarının bütün mərhələlərində özünü göstərir.

6. Kompüterlərin mövcudluğunun əsas səbəbi qərar qəbuletmə prosesinin inzibati fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsidir. Bununla belə, ən mühüm problem menecerlərin elektron mühasibat uçotu sisteminin dizaynı və funksiyaları ilə bağlı biliklərinin olmamasıdır. Bəzən menecerlər elektron mühasibat uçotu sistemlərinin informasiyanın emalına verdiyi töhfəni başa düşmür və qiymətləndirə bilmirlər. Əgər menecerlər lazımı biliyə malik deyillərsə, onlar manual sistemdən elektron sistemə keçidə müqavimət göstərirlər.

7. Kompüterlər yanğın, təbii fəlakət, məlumatın oğurlanması və ya itməsi, aşağı və ya dəyişən cərəyan kimi enerji problemləri, fiziki zədələnmələr kimi bir çox risklərə məruz qala bilər.

Fəsil 2. Azərbaycan uçot sisteminin mövcud vəziyyəti və istifadə olunan texnologiyalar

2.1 Azərbaycan mühasibat uçotunun inkişaf tarixi və əsas prinsipləri

Azərbaycanda mühasibat uçotunun inkişafı Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı və Azərbaycan Respublikası dövrü kimi tədqiq edilmişdir. Azərbaycanda SSRİ dövründə inkişaf etməyə başlayan mühasibat uçotu uzun tarixə malikdir. Qeyd olunan dövrdə mühasibat uçotunun müstəqil xüsusiyyəti yoxdur. Müəssisələrdə statistika və idarəetmə standart uçot praktikaları ilə həyata keçirilirdi. O dövrdə mühasibat uçotu sisteminin əsas məqsədi sosialist dövlət quruluşunun əmlakını qoruyub saxlamaq, dövlətin sosialist inkişaf planını praktikada tətbiq etmək və dövlətin sosialist inkişaf planını hesablamadan ibarət idi. Müəssisə daxilində və xaricində maraqlı tərəflərə iqtisadi və maliyyə məlumatlarının axınıni təmin etməkdənsə, malların dəyərini düzgün müəyyənləşdirmək. Bu məqsədə nail olmaq üçün müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinə və hesablarına dövlət tərəfindən ciddi nəzarət edilirdi. Xərclərin hesablanması, xammaldan istifadə, istehsal xərclərinə nəzarət, dövrün sonunda maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi, mənfəətdən istifadə, müəssisənin aktivlərinin vəziyyətinə nəzarət və nəzarət dövlətin üzərinə düşürdü.⁴⁰

SSRİ-də iqtisadi dəyərlər yalnız dövlət tərəfindən istehsal olunduğundan və özəl sektorun fəaliyyəti olmadığından, iqtisadi dəyərlər də dövlətin əlində toplanır və dövlət tərəfindən idarə olunurdu. Bu səbəbdən fiskal siyasətlə bütün iqtisadi siyasət arasında demək olar ki, heç bir fərq yox idi. Bu prosesdə təsərrüfat institutlarının mərkəzdə cəmləşməsinin təmin etdiyi səmərəlilik SSRİ-nin taleyini müəyyən edirdi.⁴¹

Bütün ticarət müəssisələrinin dövlətə məxsus olması SSRİ-nin iqtisadi sistemini digər ölkələrin iqtisadi sistemlərindən fərqləndirirdi. Mühasibat uçotu sistemlərinə təsir edən bu vəziyyətə görə mühasibat uçotunun əsas məqsədi, hətta yeganə məqsədi hökumətə maliyyə məlumatlarını təqdim etmək olmuşdur. Mühasiblər mühasibat uçotunun aparılmasında və uçotunun aparılmasında SSRİ Maliyyə Nazirliyinin göstərişlərinə ciddi əməl etməli idilər. SSRİ dövründə iqtisadiyyatın idarə edilməsi mühasibat uçotu məlumatlarından əldə edilən məlumatlar əsasında qərar qəbul etmək və resurslardan istifadə etmək ideyasını aradan qaldırırdı. Bu dövrdə

⁴⁰ Abdullayev, L. İ. O. (2021). Beynəlxalq Standartlar Əsasında Maliyyə Hesabatlarının Tərtibi. In İnformasiya Cəmiyyətində İqtisadiyyatın Davamlı İnkişaf Problemləri (Pp. 350-353).

⁴¹ Abbasov Q. (2015). MühasibatUçotu. Bakı

bütün iqtisadi qərarlar mərkəzi hökumət tərəfindən qəbul edilirdi; Sərbəst bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən bölmələr bu qərarlara əməl etməli idilər. Azərbaycanda mühasibat uçotunun inkişafı prosesi 5 dövrə bölünür:⁴²

1. 1864-1898-ci illər: Mühasibat uçotunun elm kimi qəbulu;
2. 1898-1917-ci illər: Mühasibat uçotunun tədricən inkişaf etdiyi dövr;
3. 1917-1936-cı illər: Dövlət uçotunun standartlaşdırıldığı dövr;
4. 1936-1990-cı illər: Sosialist uçot sisteminin möhkəmləndiyi və inkişaf etdiyi dövr;
5. 1990-cı ildən sonra: Bazar iqtisadiyyatı şərtlərinə uyğun uçot sisteminin tətbiq olunduğu dövr.

Bir ölkədə baş verən pul, xarici borc, bank, real sektor və ya tədiyyə balansı böhranları ümumiyyətlə makro baxımdan biznesə mənfi təsir göstərir. Böhranla əlaqədar kapital və pul bazarlarında baş verən inkişaf, məzənnə artımları, aşağı tutumdan istifadə nəticəsində yaranan boş tutum xərcləri, dəyişən faizlə borclanmaya əsaslanan maliyyələşdirmə xərcləri mühasibat uçotu sistemi ilə yanaşı maliyyə sisteminə də təsir edir. müəssisənin vəziyyəti. Azərbaycan müstəqil respublika olduqdan sonra milli fiskal və uçot siyasətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması zərurəti aşağıdakı səbəblərə görə artmışdır.⁴³

- ölkə ərazisində mövcud olmayan fəaliyyət növlərinin meydana çıxması;
- xarici real və hüquqi şəxslərin ölkənin iqtisadi sistemində yeni kapital axını ilə idxal və ixracın sürətlə artması;
- xarici iş adamlarının sifarişləri ilə milli qurumlarda, xüsusən də mal və xidmətlər sektorunda baş verən inkişaf;
- iqtisadi sistemdəki yeniliklərlə birlikdə iqtisadiyyat sahəsində bir çox təkmilləşdirmələrin aparılması;
- totalitar inzibati quruluş əvəzinə demokratik idarəetmə sisteminin həyata keçirilməsi və inkişafı.

⁴² Karcıoğlu, R., İbadov, E. (2014). Azərbaycan və Türkiyə Muhasebe Standartlarının Karşılaştırılması”, Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya” IV Beynəlxalq Konqresi. Azərbaycan. 14.

⁴³ Abdullayeva, S. (2006). Türkiyə və Azərbaycan Muhasebe Hesap Planının və Mali Tablolarının Karşılaştırılması, Yayınlanmamış Yüksək Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosial Bilimler Enstitüsü

Bu kontekstdə “Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il dövlət büdcəsi haqqında” qanunun qəbul edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 26 dekabr tarixli 827 nömrəli Fərmanının 6-cı maddəsi aşağıdakıları əhatə edir: Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarının hazırlanması. beynəlxalq mühəsibat uçotu standartlarına keçidi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Palatasına təqdim etsin və bunun praktikada tətbiqi üçün tədbirlərin görülməsi üçün prosedurlara başlansın.⁴⁴

Azərbaycan müstəqillik prosesindən sonra idarəçilik sisteminin bir neçə ildən sonra müəyyən standartlara uyğunlaşması mümkün oldu. Bu baxımdan, xüsusilə 1993-cü ildə respublika Prezidenti seçilməsi ilə otuz ildən artıq dövlət idarəçiliyində təcrübəyə malik olan Heydər Əliyev Azərbaycanın inzibati strukturunda nəzərəcarpacaq dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Qeyd olunan tarixdən sonra hər sahədə olduğu kimi Azərbaycanın mühəsibat uçotu sistemində də mühüm irəliləyişlər və dəyişikliklər yaşanmışdır. 1994-cü il sentyabrın 20-də Heydər Əliyev tərəfindən “Əsrin müqaviləsi” adlandırılan Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan hissəsindəki “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının birgə emalı və paylanması haqqında” sazişin imzalanması. Əliyevin və dünyanın bir çox mühüm neft şirkətlərinin Azərbaycanın mühəsibat uçotu sistemində ən mühüm hadisəsidir. Nəhayət, 1995-ci ildən Azərbaycanda mühəsibat uçotu sisteminin inkişaf prosesinə təsir edən üç mühüm qərarın qəbul edilməsi ilə Azərbaycanın mühəsibat uçotu tarixində mühüm addımlar atılmışdır. Bunlar:

- Kommersiya kitabları və mühəsibat uçotu haqqında yeni qaydalar,
- Hazırlanacaq maliyyə hesabatlarının müəyyən edilməsi,
- Yeni hesablar planının qəbulu.

Hər bir mühəsibat uçotu sistemində olduğu kimi, Azərbaycanın mühəsibat uçotu sistemində də müəyyən prinsiplər mövcuddur. Azərbaycanda mühəsibat uçotu sisteminin əsas prinsiplərini aşağıdakı kimi sadalamaq olar:⁴⁵

⁴⁴ [716-IIQ - Mühəsibat uçotu haqqında \(e-qanun.az\)](http://716-IIQ-Muhesibat-ucotu-haqqinda-e-qanun.az)

⁴⁵ Karcioğlu, R. & İbadov, E. (2014). Azərbaycan və Türkiyə Muhasebe Standartlarının Karşılaştırılması, IV International Congress, Caucasus and Central Asia In The Globalization Process, 02-04 Mayıs.

- Mühasibat uçotu sisteminin fasiləsizliyi: Müəssisə yarandığı gündən ləğv edildiyi günə kimi bütün fəaliyyət boyu mühasibat əməliyyatlarının fasiləsiz aparılması və ləğv edildikdə uçot sisteminin müəyyən qaydalarının həyata keçirilməsidir.

- Mühasibat uçotu planının həyata keçirilməsi: Təsərrüfat aktivlərinin, öhdəliklərinin, gəlir və xərclərinin hərəkəti ilə bağlı bütün əməliyyatlar, mənfəət-zərər və s. Baş verdikdə heç bir istisnasız olaraq ikitərəfli elan üsulu ilə mühasibat uçotu hesablarında düzgün əks etdirilməlidir.

- İstehsal fəaliyyətinin iqtisadi xüsusiyyətinin onun digər xüsusiyyətlərindən üstünlüyünün təminatı: Bu prinsip müəssisənin real vəziyyətini əks etdirən mühasibat uçotunun sənədlər əsasında əks etdirilməsinin zəruriliyini ifadə edir.

- İstehsalat fəaliyyətində ehtiyatlılığın təmin edilməsi: Müəssisə, onun fəaliyyətinin nəticələri; Gəlir və mənfəəti bölüşdürməzdən əvvəl onun zərər və ya xərcləri ödəmək üçün istifadə edilib-edilmədiyini nəzərə almalıdır.

- Qiymətləndirmə zəmanəti: Müəssisənin bütün dövriyyə və uzunmüddətli aktivlərinin və borclarının alınması və yenidən qiymətləndirilməsi və bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırılmasıdır.

Maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi zamanı müəssisənin alternativlər arasında qəbul etdiyi rəylər, prinsiplər, şərtlər və qaydalar uçot siyasəti adlanır. Müəssisələr uçot siyasətlərini mühasibat uçotu konsepsiyalarına, standartlarına və sənayedə geniş istifadə olunanlara uyğun olaraq müəyyən edə bilərlər. Mühasibat uçotu siyasətini seçərkən müəssisələrə təsir edən mühüm amillər aşağıdakılardır:

- Biznes növü,

- Fəaliyyət sahəsi və istehsalın həcmi;

- Vergi sistemi və s.

Müəssisənin uçot siyasəti rəhbərlər tərəfindən hazırlanır və müəssisənin uçot siyasəti müəyyən edilərkən qanunvericilik bazası nəzərə alınmalıdır.

Uçot siyasətini təyin edərkən aşağıdakı qaydalar nəzərə alınmalıdır:

- Müəssisə öz aktiv və öhdəliklərini digər törəmə müəssisələrin aktiv və öhdəliklərindən ayırmalıdır.

- Müəssisə mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq, 11 Nö-li Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun olaraq hüquqi bazaya uyğun sənədlərlə hesabat dövrü üçün qeydiyyat siyasətini hazırlamalıdır.

- Müəssisə öz gəlir və xərclərini cari dövrə uyğun olaraq bütün təsərrüfat fəaliyyətini əhatə etməli, əməliyyatların reallaşma müddətinə uyğun olaraq onun cari kapitalı, öhdəlikləri və digər aktivləri dəqiq və düzgün müəyyən edilməlidir.

Mühasibat uçotu siyasəti biznes idarəsinin mühasibat uçotu sisteminin tətbiqi ilə qəbul edilən bütün qərarlara aiddir. Mühasibat uçotu siyasətləri ümumiyyətlə aşağıdakı elementləri əhatə etməlidir:

- Maliyyə hesabatları biznesin davamlılığı, ardıcılığı və dövriliyi anlayışları əsasında hazırlanırsa, onların açıqlanması tələb olunmur. Lakin bu anlayışlardan kənara çıxdıqda səbəblər maliyyə hesabatlarının qeydlərində izah edilməlidir.

- Ehtiyatlılıq, mahiyyət prioriteti və əhəmiyyətlilik anlayışları uçot siyasətinin seçilməsində və tətbiqində rəhbər olmalıdır.

- Maliyyə hesabatlarında əks olunan bütün uçot siyasəti aydın və qısa şəkildə izah edilməlidir.

- İstifadə olunmuş uçot siyasətləri ilə bağlı açıqlamalar maliyyə hesabatları ilə düzgünlük təşkil edir. İstifadə olunan mühüm uçot siyasətinin açıqlanması maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü və tamlığı üçün əsas prinsipdir.

Siyasətlərlə bağlı açıqlamalar mühasibat departamentinə müəssisə rəhbərliyi tərəfindən kollektiv şəkildə təqdim edilməlidir.

- Mühasibat balansında, mənfəət və zərər haqqında hesabatda və digər cədvəllərdə səhv və qeyri-dəqiq əməliyyatlar uçot siyasəti izah edilməklə və ya qeydlərdə qeyd edilməklə düzəldilə bilməz. Düzəlişlər mühasibat uçotu və texnikasına uyğun olaraq aparılır və maliyyə hesabatlarında əks etdirilir.

- Ardıcılıq konsepsiyasının tələb etdiyi kimi, maliyyə hesabatları dövrlər üzrə müqayisə edilə bilən olmalıdır.

- Maliyyə siyasətlərində cari və ya gələcək dövrlərdə əhəmiyyətli təsir göstərən və ya ola biləcək dəyişiklik edilibsə; Bu vəziyyət səbəbləri ilə birlikdə izah edilməli və maliyyə hesabatlarına təsirləri göstərilməlidir.

2.2 Mühasibat sənədlərinin tərtibatı

Kommersiya əməliyyatlarının obyektiv sənədlər əsasında kitablarda qeyd edilməsi mühasibat məlumatlarının etibarlılığı deməkdir. Buna görə də mühasibat uçotu təbiiqlərində qeyd alətləri adlanan Sənədlərin və qeydlərin aparıldığı Mühasibat Uçotu Kitablarının əhəmiyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən mühasibat uçotunda qeydlər və hesabatlar sənədlərə əsaslanmalıdır. Mühasibat uçotu ehtiyacı olanlar üçün məlumat istehsal edən bir sistemdir. İnformasiya sistemi üç elementdən ibarətdir. Bunlar giriş, proses və çıxışdır. İnformasiya sisteminin çıxışı olan maliyyə hesabatlarında olan məlumatların etibarlılığı daxilolmaları təşkil edən obyektiv sənədlərdən asılıdır. Mühasibat uçotu sənədlərinə müəssisənin əməliyyatlarının həyata keçirilməsini sübut edən və onun həyata keçirilməsi üçün zəmin hazırlayan və ya işçilərin etibarlı dəyərlərə görə onların qarşısında maddi məsuliyyətini göstərən yazılı sənədlər daxildir.

Sənədlər menecerlərə nəzarəti təmin etmək üçün də istifadə olunur. Düzgün tərtib edilmiş sənədlər reyestr haqqında məlumatların yoxlanılması və səhvlərin aşkar edilməsi üçün də istifadə olunur. Qeydiyyat üçün təsərrüfat fəaliyyətinin baş vermə vəziyyətini göstərən mühasibat sənədləri tələb olunur. Azərbaycanda əsas sənədlərə aşağıdakı məlumatlar daxil edilməlidir:

- sənədin adı, nömrəsi, kodu, verilmə tarixi;
- Müəssisə adı, ticarət adı, vergi nömrəsi, telefon nömrəsi.
- Səlahiyyətli şəxslərin adı, soyadı, atasının adı və imzası kimi məlumatlar.

Əsas sənədlərin forması və istifadə qaydaları Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilir və müvafiq nəzarət Vergilər və Maliyyə nazirliklərinin tabeliyində olan qurumlar tərəfindən həyata keçirilir. Mühüm əsas uçot sənədlərinin forması və istifadə qaydaları Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 4 aprel 2016-cı il tarixdə qəbul edilmiş “Mühüm hesabat blanklarının formasının və təfərrüatlarının müəyyən edilməsi haqqında” Q-09 nömrəli əsasnamə ilə müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, bu sənədləri əvəz edən digər sənədlər əsas uçot sənədləri üçün mühüm mühasibat sənədləri kimi qəbul edilir. Mühüm mühasibat sənədləri aşağıdakılardır:

- Faktura: Eyni seriya və nömrə ilə 2 nüsxədə verilir. Müəssisədə 2 nüsxədən çox tələb olunarsa, həmin qaimə-fakturadan başqa nüsxə verilir və onun üzərində “orijinal kimi” sözləri yazılaraq müəssisə rəhbəri tərəfindən imzalanır və təsdiq edilir. Biznesin adı, Vergi İdentifikasiya Nömrəsi (VÖEN) və digər tələb olunan məlumat sətirində müəssisənin, idarənin, qurumun, bank hesablarının adı, adı, telefon nömrəsi və digər zəruri məlumatlar göstərilir.

- İnkasso qəbzi: Müəssisə tərəfindən yığılan ödənişlərə görə qəbz verilir. Əsli nüsxəsi ödəyicidə, surəti isə müəssisədə qalır. İnkasso qəbzləri ardıcıl sıra nömrələri ilə verilir.²¹ İnkasso qəbzi ardıcıl və ardıcıl nömrələri olan və iki nüsxədə verilən uçot sənədidir.

- Nağd pul inkasso qəbzləri: Bu qəbzlər qaimə-fakturalardır və tacirlər, fermerlər və fərdi sahibkarlar tərəfindən verilir. Nağd pul inkasso qəbzləri iki nüsxədə; nağd pul inkasso qəbzi və kassa çeki. Kassa çeki pulu ödəyən şəxsə verilir. Kassa qəbzləri və onun çeki müəssisənin vəzifəli şəxsləri tərəfindən imzalanır.

- Etibarnamə: Ən azı iki nümunə kimi tərtib edilir. Mühüm mühasibat sənədi kimi bu sənəddə aşağıdakı məlumatlar tələb olunur: Müəssisənin adı, vergi identifikasiya nömrəsi və digər zəruri məlumatlar, etibarnamə vermiş müəssisə, idarə və ya qurumun adı, bank] məlumatı, telefon , faks nömrələri, başlıq, statistik kod və digər zəruri məlumatlar. Etibarnamədə müəssisə, idarə və ya qurumun direktoru tərəfindən səlahiyyət verilmiş şəxsin soyadı, adı, atasının adı, vətəndaşlığını təsdiq edən sənədlər haqqında məlumatlar göstərilir. Götürüləcək malın adı. və digər mühüm məlumatlar etibarnamənin arxa tərəfində əmtənin adı və növləri sətirində göstərilir.

- Digər sənədlər: müqavilələr, vergi qəbzləri, veksellər, qiymətli metalların alqı-satqı sənədləri, yük qaiməsi, sərnişin vərəqələri, gündəlik müştəri siyahıları, yol qaiməsi, istehsalçı qəbzi, qiymətli kağızları misal göstərmək olar.

“Mühasibat uçotu haqqında” Qanunun 13-cü maddəsində göstərildiyi kimi, kommertiya müəssisəsinə məxsus kitablar müəssisənin tabe olduğu vergi orqanına təqdim edilməlidir. Kitabların bütün vərəqləri nömrələnərək vergi idarəsi tərəfindən möhürləndikdən sonra birinci və sonuncu səhifədə kitabların vərəqlərinin sayı yazılmalı, imzalanaraq təsdiq edilməlidir. Kitabların keyfiyyəti və sayı, kimə aid olduğu vergi idarəsi tərəfindən izlənilir. Kommertiya müəssisəsi tərəfindən təsdiqlənmiş kitablar kommertiya müəssisəsinə qarşı sübut kimi istifadə olunur. Kitab aparmalı olan şəxslər “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunun 17-ci maddəsinə əsasən, son

qeydiyyat tarixindən və digər məcburi sənədlərin yazıldığı tarixdən beş il keçəndək kitabları saxlamağa borcludurlar.

Azərbaycan Respublikasında aylıq satış və ya istehsal həcmi 2 000 000 manatdan aşağı olan ticarət və müəssisələrdən mühasibat uçotu tələb olunmur. Aylıq iş həcmi 2.000.000 Manatdan çox olan müəssisələr aşağıdakı kitabları saxlamağa borcludurlar.

- Jurnal dəftəri xronoloji ardıcılıqla və prosedura uyğun qeyd edilməli olan əməliyyatların məqalələrdə yazılmalı olduğu kitabdır. İstəyə görə ayrıca səhifələr kimi istifadə edilən jurnallar, ümumiyyətlə, sətir üzrlüklü və ardıcıl nömrələrlə istifadə olunur.

- Baş kitab jurnaldakı məlumatların prosedura uyğun olaraq toplanaraq qruplaşdırıldığı kitabdır. Baş kitabda əməliyyatlar hadisəni təsvir edən hesab adları altında qruplaşdırılır, jurnalda isə müəssisənin fəaliyyəti xronoloji ardıcılıqla qeyd olunur.

- İntinventar kitabçası, ümumiyyətlə, hesabat dövrünün sonunda ehtiyatların və balans hesabatının uçota alındığı kitabdır. Bəzi müəssisələr öz ehtiyatlarını siyahılar şəklində təşkil edirlər, çünki çoxlu sayda məhsul və məhsul çeşidi var.

Kitabların düzgün aparılmasına nəzarət böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki vergilər bəyannamə əsasında aparılır və vergitutma bazasının müəyyən edilməsi ilk növbədə vergi ödəyicisi tərəfindən həyata keçirilir. Mühasibat uçotu sistemində uçot zamanı nəzarəti təmin etmək üçün ikitərəfli uçot üsulundan istifadə olunur. İkitərəfli mübadilə üsuluna eyni məbləğin iki dəfə bütün təsərrüfat əməliyyatlarının uçot sistemi hesablarında, eyni zamanda bir hesabın debet və digər hesabın kredit bölməsində yazılması daxildir. İkitərəfli yerləşdirmə metodu hesabların müqayisəsi və mühasibat dili kimi anlayışdan istifadə etməyə imkan verir. Hesabların müqayisəsi; İkitərəfli uçot metodundan istifadə edildiyi halda hesablar arasında qarşılıqlı əlaqəni göstərir. Məsələn, bura 221-Nağd pul və 223-Banklar və ya 533-İşçilərin ödənişləri, 201-Material ehtiyatları və 431, 531-Satıcıların Uzun/Qısamüddətli kreditör borcları kimi hesablar arasında qarşılıqlı əlaqə daxildir. Mühasibat uçotu hesablarına və aktivlərinə, habelə kapital və borclara aktiv nəzarət təmin edilir; həm iqtisadi əməliyyatların, həm də pul əməliyyatlarının qruplara bölünməsi təmin edilir. Mühasibat uçotu hesabı ikitərəfli cədvəl formasındadır.

Bütün mühasibat əməliyyatları pul ifadəsində göstərildiyinə görə, aktivdə olan maddələrin cəmi öhdəliklərdəki maddələrin cəminə bərabər olmalıdır. Bu, ikitərəfli qeyd metodunun nəticəsidir.

Misal: Cari xərclər üçün Bankların hesabından seyfə 500.000 manat pul köçürülüb. Bu əməliyyatı nümayiş etdirmək üçün istifadə ediləcək hesablar müəyyən edilməlidir.

Əməliyyata əsasən burada 221-Cash hesabından və 223-Banks hesabından istifadə olunacaq. 221-Nağd hesabı aktiv hesaba və seyfimizdəki pula aiddir. 223-Bank hesabı aktiv hesab olmaqla bankda mövcud olan boş pulları qeyd edir. Beləliklə, qeydiyyatımızı aşağıdakı kimi edə bilərik:

İlk hesab planları qanuni olaraq 1937-ci ildə Almaniyada və 1947-ci ildə Fransada qəbul edilmişdir. 1960-1980-ci illərdə Avropa İqtisadi İttifaqı, Afrika və Şimali Amerika ölkələrini əhatə edən beynəlxalq hesablar planları tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda istifadə olunan “Mühasibat uçotu haqqında” qanunda qeyd olunduğu kimi, hesabların tənzimlənməsi Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə Nazirliyi ölkədə mühasibat uçotu sistemi ilə bağlı yeni normativ sənədlərin və ya sənədləşmənin forması barədə qərar qəbul edir. 18 aprel 2006-cı il tarixində Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəssisələr tərəfindən istifadə edilən hesablar planı yenidən tərtib edilmişdir. 2008-ci ildən həyata keçirilir. Yeni hesablar planına 9 əsas hesab sinfi, 45 hesab qrupu və 144 hesab daxildir. Aktivdə 2 əsas hesab sinfi, 15 hesab qrupu, 61 hesab, passivdə 7 əsas hesab sinfi, 30 hesab qrupu və 83 hesab var. Hesablar planını təşkil edən 9 əsas hesab bölməsi aşağıdakılardır:

Birinci hissə uzunmüddətli aktiv hesablardan ibarətdir. Uzunmüddətli aktivlər uzunmüddətli kimi təsnif edilən aktivlərin mövcudluğu və hərəkəti haqqında məlumat toplamaq üçün istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan “Mühasibat uçotu haqqında” Qanuna əsasən, uzunmüddətli aktivlər hesabına müəssisənin istehsal/xidmət sektorundakı ödəmə müddəti 1 ildən artıq olan və istifadə üçün müəyyən edilmiş müddətdən artıq müddətə alınmış aktivlər daxildir. balans dövrü. Uzunmüddətli aktivlər hesablar planının birinci əsas hesab qrupunda 10-19-cu hesab qruplarını əhatə edir. İkinci hissə qısamüddətli aktivlərdən ibarətdir. Aktivlərin qısamüddətli kimi təsnif edilməsi üçün onlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdırlar:

- əməliyyat dövründə aktivin satış, istehlak və ya istifadə üçün saxlanması;
- qısa müddət ərzində saxlanılan və ya dövrün sonunda balans hesabatı tarixindən etibarən 12 ay müddəti əhatə edən;
- İstifadəsinə heç bir məhdudiyyət qoyulmadan valyuta və ya ekvivalent şəklində mövcud olmalıdır.

Qısamüddətli aktivlər hesablar planının 20-24 hesab qrupunu əhatə edir. Üçüncü hissə öz resurslarından ibarətdir. Müəssisənin ümumi aktivləri üzrə tələb hüquqlarını pul ifadəsində göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kapital bütün öhdəliklər çıxıldıqdan sonra biznesin aktivlərinin dəyəridir. Başqa sözlə, bu, aktivlərdən öhdəliklərin çıxılması nəticəsində yaranan məbləğdir. Kapitaldan istifadə olunur, çünki o, müəssisənin mahiyyətindən irəli gələn mənbədir. Müəssisənin kapitalı 3 qrupdan ibarətdir:

- Biznes sahibləri tərəfindən qoyulmuş kapital;
- bölüşdürülməmiş mənfəət;
- Təminatlar və fondlar.

Kapital hesablar planının 30-34-cü hesab qruplarını əhatə edir. Müəssisənin keçmiş əməliyyatları nəticəsində yaranan və iqtisadi səmərə olan resursların xaricə çıxması ilə nəticələnən öhdəliklər öhdəliklər adlanır. Başqa sözlə, cari və əvvəlki hesabat dövrlərindən yaranan öhdəliklərin və digər borcların ödənilməsi iqtisadi səmərəni azaldır. Borclarda göstərilən maddələr ödənilməli olan öhdəliklərdir. Mülkiyyət hüququ alıcıya verildikdə və keçdikdə borclar yaranır. Likvidlik dərəcəsinə görə borclar uzunmüddətli və qısamüddətli bölünür.

Hesablar planının dördüncü bölməsi uzunmüddətli öhdəliklərə aiddir. Bunlar ödəmə müddəti 1 ildən çox olan öhdəliklərdir. Buraya kredit təşkilatlarından, kapital bazarlarından və biznesin əlaqəsi olan üçüncü şəxslərdən alınmış bir ildən çox ödəmə müddəti olan biznes borcları daxildir. Faiz xərclərinə səbəb olan öhdəliklər Hesablanmış Uzunmüddətli öhdəliklər, Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri və Digər uzunmüddətli öhdəliklər kimi qruplara bölünür. Uzunmüddətli öhdəliklər hesablar planının 40-44-cü hesab qruplarını əhatə edir.

Beşinci bölməyə qısamüddətli öhdəliklər daxildir. Bunlar ödəmə müddəti 1 ildən az olan öhdəliklərdir. Qısamüddətli öhdəliklər dövriyyə aktivlərinin ayrılması zamanı istifadə olunan

ölçüyə uyğun olaraq bir ilin sonunda və ya müəssisənin normal fəaliyyət dövründə ödənilməsi gözlənilən resursları əhatə edir. Faiz xərcləri yaradan qısamüddətli öhdəliklər vergi və digər öhdəliklər, qısamüddətli ticarət debitor borcları və digər qısamüddətli öhdəliklər kimi qruplara bölünür. Qısamüddətli öhdəliklər hesablar planının 50-54-cü hesab qruplarını əhatə edir.

Altıncı bölmədə gəlir hesabları göstərilir. Gəlirlər, biznes sahibləri tərəfindən qoyulmuş kapitaldan asılı olmayaraq iqtisadi səmərələrin artmasıdır, nəticədə kapitalın artması və dövrün sonunda aktivlərin artması və ya öhdəliklərin azalması şəklində olur. Gəlirlər əsas və digər gəlirlər kimi baş verir.

Əsas Gəlir biznesin normal fəaliyyəti nəticəsində yaranan gəlirlərdən ibarətdir və onlar da komissiya, faiz, dividend, icarə və royalti gəlirləri daxil olmaqla müxtəlif başlıqlar altında təsnif edilir. O, daha çox müəssisənin əsas fəaliyyətini təşkil edən elementlərdən ibarətdir. Digər Gəlirlərə biznesin normal əsas fəaliyyətindən kənar əsas gəlir daxildir. Dövrün sonunda “Gəlirlər” bölməsinə aid olan hesablar “Kapitalda” 341 Nöli “Dövrün Sonu Mənfəət (zərər)” hesabı ilə bağlanır. Yeddinci bölmə xərc hesablarından ibarətdir. Xərc dövrün sonunda kapitalın azalması, aktivlərin azalması və öhdəliklərin artması ilə nəticələnən iqtisadi səmərələrin azalmasıdır. Əsas xərc və digər xərclərdən ibarətdir.

Dövrün sonunda “Xərclər” bölməsinə aid olan hesablar “Kapitalda” 341 Nö-lü Dövrün Sonu Mənfəət (zərər) hesabı ilə bağlanır. Səkkizinci bölmə Mənfəət/Zərər göstərir. Bu, müəssisənin fəaliyyət dövründə çəkilmiş gəlir və xərclərin birləşdirildiyi hesab qrupudur. Ümumi mənfəət (zərər) hesablar planında Gəlirlər əsas hesab qrupunun ümumi məbləği ilə Xərclər əsas hesab qrupunun ümumi məbləği arasındakı fərqdən ibarətdir. Müsbət fərq dövrün mənfəətlə nəticələndiyini, mənfi fərq isə dövrün zərərlə nəticələndiyini göstərir.

Doqquzuncu bölmə gəlir vergisi elementlərini göstərir. Bu hesab qrupunda müəssisənin xalis mənfəətindən ödənilməli olan və əvvəlki dövrlərdən qalan gəlir vergiləri izlənilir. Maliyyə hesabatlarının məqsədi müəssisənin maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər haqqında məlumat verməkdir ki, bu da istifadəçilərə düzgün qərarlar qəbul etməyə kömək edəcək və eyni zamanda istifadəçilər qrupu üçün faydalı olacaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün müəssisələrdən maliyyə hesabatlarında aşağıdakı məlumatları təqdim etmələri tələb olunur:

- 1) Aktivlər
- 2) Öhdəliklər
- 3) Kapital
- 4) Gəlir və xərclər
- 5) Kapitalda dəyişikliklər
- 6) Pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin hərəkəti
- 7) Maliyyə hesabatlarının verilmə vaxtı və istifadə olunan uçot siyasəti

Bütün şirkətlər öz mühüm məlumatlarını (aktivlər, öhdəliklər, kapital, gəlirlər, xərclər və mənfəət və zərər) maliyyə hesabatlarında maliyyə hesabatları şəklində yerləşdirmişlər. Onlardan həmçinin şirkət rəhbərliyi tərəfindən maliyyə hesabatlarına əlavə olaraq əlavə məlumatlar təqdim etmək tələb olunur. Əsas maliyyə hesabatlarının strukturu və xarakteri Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinin 18 aprel 2006-cı il tarixli İ-38 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Maliyyə hesabatlarının MMS-də təqdim edilməsi haqqında” 1 nömrəli standartla müəyyən edilir. . Cədvəllərin forması və yerləşdirilməsi qaydaları əlavə maliyyə hesabatlarına aid Kapitalda Dəyişikliklər Haqqında Hesabat № 2 və Pul Vəsaitlərinin Hərəkəti Hesabatı Haqqında № 5 MMS adı altında dərc edilmiş standart mətnlərlə təqdim olunur. 1 və 5 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına əsasən, sosial əhəmiyyətli qurumlar və kiçik müəssisələrdən başqa kommertiya müəssisələri tərəfindən Kapitalın Dəyişikliyi və Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesablardan istifadə edilməsi məcburidir. Buradan başa düşüldüyü kimi, Azərbaycanda istifadə olunan maliyyə hesabatları aşağıdakılardır:

- Balans hesabatı;
- Mənfəət hesabatı;
- Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
- Kapital dəyişmə cədvəli.

Maliyyə hesabatlarında olan məlumatlara əlavə olaraq, təqdim edilməli olan məlumatları ehtiva edən Maliyyə Hesabatlarının Haşiyələri də təqdim edilməlidir. Mühasibat balansı müəyyən bir tarixdə müəssisəyə məxsus olan aktivləri və bu aktivlərin təmin olunduğu mənbələri göstərən

cədvəldir. Azərbaycanda mühasibat balansı anlayışı əvəzinə Mühasibat balansı anlayışından istifadə olunur. Fransız dilindən tərcümədə balans anlayışı birlikdəlik və ya bərabərlik deməkdir. Bu mənaya əsaslanaraq Mühasibat balansı anlayışını aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik.

$Aktivlər = Kapital + Öhdəliklər$

Balans hesabatı qalan hesabların siyahısı kimi ifadə edilir. Yəni, hesablardakı debet və kreditlərin siyahısı və ya xülasəsi kimi ifadə oluna bilər. Bütün mühasibat əməliyyatları pul ifadəsində göstərildiyi üçün aktivdə olan maddələrin cəmi öhdəliklərin maddələrinin cəminə bərabər olmalıdır. Ümumiyyətlə, bütün mühasibat əməliyyatları aşağıdakı hallardan birində baş verir:

- Aktivdə olan maddələrdən biri azalarkən, digəri artır.
- Kapitalda və borclarda maddələrdən biri azalarkən, digəri artır.
- Kapital və borclardakı maddələrdən biri aktivlərlə artır.
- Kapital və borclardakı maddələrdən biri aktivlərlə azalır.

Vurğulanmalı vacib məqamlardan biri də odur ki, bütün mühasibat əməliyyatları birbaşa balansda göstərilir. Çünki bu zaman hər əməliyyatdan sonra balans tərtib edilməlidir. Belə ola bilməyəcəyindən bu əməliyyatlar mühasibat uçotu hesabları vasitəsilə həyata keçirilir. Aktivlər balansın aktiv tərəfindədir. Aktivlər keçmiş hadisə nəticəsində yaranan, müəssisənin nəzarəti altında olan və gələcəkdə müəssisəyə iqtisadi səmərə verməsi gözlənilən elementlərdir. Bunlar uzunmüddətli və qısamüddətli bölünür. Uzunmüddətli aktivlər: Bir il və ya əməliyyat dövrü ərzində pula çevrilməsi gözlənilən aktivlər. Bu aktivlər pula çevrilmədən uzun müddət istehsal mərhələsində istifadə olunur və istehsal olunan məhsul üzərində qiymətləndirilir. Nümunə olaraq torpaq, bina və avadanlıqları göstərə bilərik. Uzunmüddətli aktivlərə qeyri-maddi aktivlər də daxildir.

Qısamüddətli aktivlər: Bir il və ya əməliyyat dövrü ərzində nağd pula çevrilməsi, satılması və ya istehlak edilməsi gözlənilən biznes aktivləri. Qısamüddətli aktivlərin əsas maddələri likvid aktivlər, qısamüddətli debitor borcları və ehtiyatlardan ibarətdir. Bu aktivlərin əksəriyyəti kommersiya məqsədləri üçün saxlandığı üçün onlara həm də pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentləri deyilir.

Balans hesabatının öhdəliklər hissəsi öhdəliklər və kapitaldan ibarətdir. Öhdəliklər (öhdəliklər) keçmiş hadisələrdən yarana bilər və yerinə yetirildikdə iqtisadi səmərələrin xaricə çıxması ilə nəticələnə bilər və ya konstruktiv öhdəliklər də ola bilər. Qısamüddətli və uzunmüddətli borclar olaraq ikiye bölünür.

Qısamüddətli (cari) kreditor borcları: Bir il və ya əməliyyat dövrü ərzində ödənilməli olan kreditor borcları. Bunlar bank kreditləri, ticarət kreditor borcları, alınan avanslar, vergi öhdəlikləri və əmək haqqı kimi 1 il ərzində ödənilməli olan borclardır.

Uzunmüddətli borclar: Cari borclardan fərqli olaraq bir ildən çox müddətə ödənilməli olan borclar. Cari kreditor borclarına daxil edilən maddələr uzunmüddətli kreditor borclarına daxil edilir. Ancaq borcun müddəti nəzərə alınmalıdır.

Kapital: Bu, müəssisənin öhdəlikləri yerinə yetirildikdən sonra aktivlərin qalan dəyəridir. Balansın bu maddəsi ən azı 2 hissədən ibarət olmalıdır, bunlar ödənilmiş kapital və bölüşdürülməmiş mənfəətdir.

Balans hesabatı cari dövr və əvvəlki dövr şəklində müqayisəli məbləğlərlə təqdim olunur. Cari dövr və əvvəlki dövr qalıqlarının heç birində məbləğ olmadıqda, müvafiq maddələr maliyyə hesabatlarına daxil edilə bilməz. Mənfəət hesabatı müəssisənin maliyyə nəticələri haqqında məlumat verir. O, hesabat dövrü üçün müəssisənin gəlir və xərclərini və onların xalis nəticəsini göstərir. Mənfəət hesabatının əsas elementləri gəlir və xərclərdir.

Gəlirlər kapitalın artmasına və ya aktivlərin dəyərinin artmasına və ya öhdəliklərin azalmasına səbəb olan aktivlərin daxil olması yolu ilə həyata keçirilir. Xərclər həmçinin kapitalın azalmasına və ya aktivlərin dəyərinin azalmasına və ya öhdəliklərin artmasına səbəb olan aktivlərin çıxması formasında həyata keçirilir.

Mühasibat balansı müəyyən bir zamanda əlaqəli hesabların hesab qalıqlarını göstərdiyi halda, Gəlir hesabatı bir dövrdə ticarət edilən hesabların cəmini göstərir. Mənfəət və zərər haqqında hesabat həm də Azərbaycan hesablar planında mənfəət və zərər haqqında hesabat hesablarına uyğun olaraq qruplaşdırılır.

Mənfəət Hesabatında minimum olaraq: əsas gəlir, məsrəflərlə bağlı xərclər, iştirak payı üsulu ilə qeydə alınan asılı və müstəqil ortaqlıqların mənfəət və ya zərərindən əsas müəssisənin

payı, mənfəət vergisi, mənfəət və ya zərər üzrə həyata keçirilən ödənişlər. adi əməliyyatlardan, fəvqəladə maddələrdən, azlıqların benefisiarlarının payı, hesabat dövrü üçün xalis mənfəət və ya zərər tələb olunur.

Azərbaycanda sosial əhəmiyyətli qurumlar və kiçik müəssisələr istisna olmaqla, digər kommersiya müəssisələri 5 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartına uyğun olaraq Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat hazırlamalı və hər dövr üzrə maliyyə hesabatlarının tərkib hissəsi kimi təqdim etməlidirlər.

Maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri biznesin pul vəsaitlərini və onların ekvivalentlərini necə yaratdığını və istifadə etdiyini öyrənmək istəyirlər. Digər maliyyə hesabatları ilə birlikdə istifadə edildikdə, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat oxuculara müəssisənin xalis aktivlərindəki dəyişikliyi, onun maliyyə strukturunu və dəyişən şərtlərə və imkanlara uyğunlaşmaq üçün pul vəsaitlərinin hərəkətinin məbləğinə və vaxtına təsir etmək qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün zəruri olan məlumatları təqdim edir. .

Bundan əlavə, o, müəssisələr arasında eyni əməliyyatlar və hadisələr üçün müxtəlif mühasibat uçotu təcrübələrinin təsirlərini aradan qaldıraraq, müxtəlif müəssisələrin fəaliyyət hesabatlarının müqayisəsinə imkan verir. Azərbaycanda sosial əhəmiyyətli qurumlar və kiçik müəssisələr istisna olmaqla, kommersiya müəssisələri 2 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartına uyğun olaraq Kapitalda Dəyişikliklər haqqında Hesabat hazırlamalı və onu hər bir dövr üzrə maliyyə hesabatlarının tərkib hissəsi kimi təqdim etməlidirlər.

Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat dövrün əvvəli və sonu arasında ortaqlıq kimi dövrdə xalis aktivlərdə artım və ya azalmanı əks etdirən əməliyyatlar nəticəsində yaranan kapitaldakı bütün dəyişiklikləri əks etdirir. Bu hesabat müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatı (mühasibat balansı) ilə məcmu mənfəət və zərər haqqında hesabatı (gəlir haqqında hesabat) arasında əlaqəni təmin edir. Kapital dəyişikliyi hesabatı istifadəçilərə məlumat təqdim edir, o cümlədən:

- Dövrün əvvəlində və sonunda hər bir kapital maddəsinin balans dəyərini tutuşdurulması;
- Uçot siyasətinin retrospektiv tətbiqinin təsirləri;
- Əvvəlki dövr səhvlərinin retrospektiv korreksiyasının effektləri.

Bundan əlavə, kapitalda dəyişikliklər haqqında konsolidasiya edilmiş hesabatda (bir və ya bir neçə qismən mülkiyyətə malik olan törəmə müəssisəni özündə birləşdirən qrupun) əsas müəssisənin səhmdarlarına aid olan kapital məbləğinin payı və bu cür paylardakı dəyişikliklər haqqında məlumat verilir.

Haşiyələrdə maliyyə hesabatlarının maddələrinə dair mətn izahatları və cədvəllərə daxil edilməyən əlaqəli maddələr haqqında ətraflı məlumat verilir. Məqsəd yalnız rəqəmlərdən ibarət olan maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri tərəfindən başa düşülməsini təmin etməkdir. Maliyyə hesabatlarının qeydlərinə daxil edilməli olan məlumatları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Biznes haqqında ümumi məlumat;
- Müəssisə tərəfindən təsdiq edilmiş uçot siyasəti haqqında məlumat;
- maliyyə hesabatlarının maddələrinin başa düşülməsi üçün zəruri olan izahatlar;
- Hesabat dövründən sonra həyata keçirilmiş əməliyyatların açıqlanması;
- Maraqlanan şəxslər haqqında məlumat.

Kommersiya müəssisəsində mühasibat uçotu əməliyyatları aparılarkən MHBS-a uyğun olaraq tənzimlənən Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına əsaslanan prinsiplər əsas götürülür. Mühasibat uçotu sistemi metoduna gəldikdə, əməliyyatların, hadisələrin və baş verən şərtlərin qeyd edilməsi başa düşülür. Maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatların istifadəçilər üçün daha faydalı olması üçün malik olmalı olduğu keyfiyyət xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Anlaşılirlıq: Təqdim olunan maliyyə hesabatlarının xarakteri istifadəçilər tərəfindən başa düşülən olmalıdır. Eyni zamanda, istifadəçilər MMS haqqında kifayət qədər biliyə malik olmalıdırlar. Anlaşılabilirlik anlayışı ilə göstərilməli olan odur ki, mühasibat uçotu haqqında əsaslı biliyə malik insanlar tərəfindən təqdim olunan məlumat başa düşülən səviyyədə olmalıdır.
- Müqayisəlilik: Maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatların digər müəssisələrlə müqayisə oluna bilməsi üçün hesabatlarda istifadə olunan siyasət və prinsiplər illər ərzində eyni olmalıdır. Hesablar, maliyyə hesabatlarının sinifləri və qrupları dəyişdirilmədən istifadə edilməlidir.

- Ardıcılıq: Müqayisə edilə bilən məlumatın ən vacib xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur. Müqayisəlilik prinsipi hesabatlarda məlumatların dövrü olaraq eyni üsulla qiymətləndirilməsini və təqdim edilməsini nəzərdə tutur.
- Müvafiqlik: Maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatların keçmişi təsdiqləməsi, mövcud vəziyyəti izah etməsi və gələcəyin proqnozlaşdırılmasında istifadə olunması onun aktual olduğunu göstərir. İnformasiyanın vacibliyi həm də onun aktuallığının göstəricisidir.
- Əhəmiyyətlik: Əhəmiyyətli hesab məbləğləri çox kiçik olsa belə, biznes məlumatlarının uçotu vaxtı maliyyə hesabatlarını təqdim edənlər tərəfindən tələb olunur. Əgər heç bir məlumat verilmədikdə cədvəl düzgün şərh oluna bilmirsə, bu məlumat vacibdir.
- Etibarlılıq: Maddi səhvlərdən və əvvəlcədən formalaşmış qəsdən ideyalardan azad olan məlumat etibarlı hesab edilir. Etibarlı məlumat qərəzsizlik, diqqətlik, düzgün təqdimat və tamlıq kimi keyfiyyətə təsir edən keyfiyyətlərə malik olmalıdır.
- Dəqiq təqdimat: Balans hesabatı hesablama prinsipinə uyğun olaraq hesabat tarixində aktivlər, öhdəliklər və kapital kimi nəticələnmiş əməliyyatları və digər hadisələri dəqiq əks etdirməlidir.
- Qərəzsizlik: Maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatların etibarlı olması üçün məlumat qərəzsiz olmalıdır. Onların təqdim etdiyi məlumatların istifadəçinin əvvəlcədən müəyyən edilmiş nəticələrə nail olmaq qərarına təsir göstərməsi maliyyə hesabatlarını qərəzsiz etmir. Yəni informasiya istənilən informasiya istifadəçisinin qərarına təsir etmək üçün əvvəlcədən şüurlu manipulyasiyalardan azad olmalıdır.
- Ehtiyatlılıq: Biznesin gələcəkdə qarşılaşa biləcəyi riskləri nəzərə alaraq ehtiyatlı olmaq lazımdır. Başqa sözlə desək, əgər mal və ya xidmət sonradan alınmaq üçün satılırsa, o, dərhal gəlir kimi uçota alınmamalı, yığım baş verdikdən sonra uçota alınmalıdır. Eyni şəkildə, xərc və ya zərər müəyyən olmasa belə, baş verdikdə onun üçün ehtiyat yaradılmalıdır.
- Tamlıq: Maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatların etibarlı olması üçün məlumatın zəruriliyi və məlumatlara çatmaq üçün çəkilən xərclər nəzərə alınmalıdır. Tamlıq anlayışı qərar qəbul edənlərin qərarlarına təsir edəcək bütün amillərin maliyyə hesabatlarında açıqlanmasına aiddir.

2.3 Azərbaycanca mühasibat uçotu sistemində istifadə edilən texnologiyalar

Azərbaycanda hal-hazırda mühasibat sahəsində tətbiq edilən yeniliklər daha çox işlərin avtomatlaşdırılması ilə bağlıdır ki, bu proses də elektron tətbiqlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Respublikada mühasibat uçotunda kompüter texnologiyasının tətbiqi vergi ödəyicilərini aşağıdakı dörd kateqoriyaya təsnif etməyə imkan verir:

Vergi ödəyicilərinin birinci kateqoriyası orta sahibkarlıq subyektləri arasında bir neçə istisna olmaqla, ilk növbədə kiçik sahibkarlıq subyektlərindən ibarətdir; xüsusən də əmək haqqı və anbar uçotu Excel cədvəllərindən istifadə etməklə aparılır. Bu tip müəssisələrdə mühasibat uçotu adətən məlumatların saxlanması üçün böyük imkanlara malik deyil. Mağazalar, ictimai iaşə obyektləri və müxtəlif xidmət sektorları bu kateqoriyaya aid olan təşkilat növünün nümunələridir.

İkinci kateqoriyaya müəyyən bir bölgə üçün hazırlanmış əvvəlcədən mövcud proqramlar və ya müəyyən bir təşkilatın iş standartlarına uyğun olaraq sifariş verilmiş proqramlar əsasında işlərini yerinə yetirən insanlar daxildir. Bu proqramlara restoranlar və digər müəssisələr kimi ticarət və iaşə müəssisələri üçün xüsusi olaraq yaradılmış proqramlar daxildir.

Üçüncü kateqoriya biznes şəbəkələrində istifadə olunan bir neçə proqram paketindən ibarətdir. Bu proqramlara SAP (məsələn, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən istifadə olunur), SUN və başqaları (məsələn, Azpetrol şirkətində) daxildir. Ölkə üzrə ən çox istifadə olunan 1C və AzMühasib proqramları dördüncü qrupa daxildir. Bu müxtəlif proqramlar haqqında bir az daha danışaq.

Araz Computer AzMühasib kimi tanınan mühasibat proqram təminatının yaradıcısıdır. AzMühasib proqram paketi Azərbaycan dilində yazıldığı üçün Azərbaycanda ilk sistemə uyğun uçot sistemlərindən biri idi.

Hüquqi şəxslər və qeyri-hökumət təşkilatları üçün büdcə uçotu prosesinin avtomatlaşdırılması məqsədilə “AzMühasib” tətbiqi hazırlanıb. Bu, həmin təşkilatların hansı sektorda fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq həyata keçirilib. Tətbiqin köməyi ilə Dövlət Sektoru üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına və Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun mühasibat uçotu hazırlamaq mümkündür və proqram istənilən şirkət tərəfindən istifadə edilən hesablar planına əsaslanıb. Digər sistemlərlə informasiya mübadiləsi yaratmaq üçün cədvəllərin və hesabatların formatlarını Excel cədvəl prosessoruna ixrac etmək mümkündür.

Proqram kompleksi AzMuhəsib, Anbar, AzMuhəsib-Ticarət, Əsas vəsaitlər və digər proqram paketlərindən ibarətdir; bu proqram proqramlarının hər biri özbaşına mühasibat uçotunun müəyyən aspektini avtomatlaşdırır.

Təşkilatın mühasibat uçotunda baş verən bütün memorial orderlər bu proqram vasitəsilə köçürülür, mühasibat rəbitəsindən istifadə etməklə qeydiyyatla alınır və sonra eyni zamanda maliyyə və idarəetmə uçotunun məlumat bazasına yerləşdirilir.

Proqram təminatı kompleksinə daxil olan mühasibat proqramları müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olan və müxtəlif mülkiyyət strukturlarına malik olan müəssisələrdə uçot prosesini avtomatlaşdırmağa imkan verir. Kurikulum informasiya texnologiyaları baxımından müasirdir, cari məlumat bazasına malikdir və Azərbaycan Respublikasının mühasibat uçotu, maliyyə, vergi və bu sahələrə aid olan digər sektorlara aid qanunvericiliyinə və normativ bazasına uyğundur. Bu, mühasibat proqramı üçün bazarda malik olduğu bir çox əla atributlarla əsaslandırılır.

Qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan Respublikasının Mühasibat Uçotu Qanununda registrlərin Azərbaycan dilində aparılmasına dair xüsusi tələblər müəyyən edilmişdir. Bu standartlara əməl edilməlidir. Məsələn, “Mühasibat uçotu registrlərinin Azərbaycan dilində tərtib edilməsinin və formalaşdırılmasının zəruriliyi haqqında” Qanunun 13-cü maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat müəssisələri mühasibat uçotu registrlərini Azərbaycan dilində aparmalıdırlar.

1. Əməliyyat: Memorial order, Bank, Kassa, Debitor/Kredit, Əsas vəsaitlər, Tez xarab olan əşyalar, Kadrlar, Ezamiyyət, Hesabat dövrü;

2. Hesabat: Baş kitab, Dövriyyə cədvəli, Balans hesabatı, Şahmat cədvəli, Kassa hesabatı, Avans hesabatı, Xərclər, Satış hesabatı, Cədvəllər, Hesab təhlili;

3. Utility: Əsas detallar, dəyişiklik interfeysi, hesabat interfeysi, təqvim və kalkulyator;

4. Yardım: Proqram tərəfindən təşkil edilən yardım

AzMuhəsib mühasibat proqramından istifadə etmək üçün proqramın parametrlərində xüsusi düzəlişlər etmək lazımdır. Ümumi hesabat vaxtının ilkin tənzimlənməsi düzəliş ediləcək parametrlərdən birincisidir. Sistemlə ilkin tanışlıqdan və lazımi düzəlişlərdən sonra, şirkətin maliyyə ilinin əvvəlindən açılış qalıqlarını daxil etmək lazımdır. Rusiya biznesi 1C hazırda

Azərbaycanda ən populyar mühasibat proqramlarından biri olan proqramın hazırlanmasına cavabdehdir. Mühasibat uçotu, əmək haqqı, insanlar, ticarət və istehsal uçotu 1C proqramı çərçivəsində təşkil edilən sahələrdən bəziləridir.

1C kimi tanınan texnoloji platforma və Buhgaltera kimi tanınan müəssisə konfigurasiyası 1C proqram sistemini təşkil edir. 1C proqram sistemi müxtəlif sənaye sahələrində, eləcə də insanlar və qruplar tərəfindən aşağıdakı fəaliyyətləri avtomatlaşdırmaq üçün istifadə olunur:

- İstehsal və ticarət müəssisələri, büdcə-maliyyə təşkilatları, xidmət sahələri və digər təsərrüfat növləri, avtomatlaşdırmada;

- Müəssisənin operativ idarə olunmasını təmin edir;

- könüllü mühasibat uçotu hesablar planında uçotun avtomatlaşdırılmasını təmin edir;

- İdarəetmə, analitik və multivalyuta uçotu;

- Maliyyə təhlilinin planlaşdırılması və aparılması;

- Əmək haqqının hesablanması və kadrların idarə edilməsi, biznesin idarə edilməsinin digər növləri və s.

1C platforması altı il müddətində 1C proqramından istifadə zamanı əldə edilmiş təcrübə əsasında hazırlanmışdır. Proqramda edilmiş əsaslı dəyişikliklərə baxmayaraq, köhnə istifadəçilər üçün hər hansı bir narahatlıq yaratmaması üçün onun istifadə ideologiyası qorunub saxlanılmışdır. 1C proqramının müəllifləri universal funksional alt sistemdən və bir neçə texnologiyadan istifadə etməklə onlara təqdim olunan çətinlikləri uğurla həll edə bildilər. 1C: Biblioteka standardnyh podsystem 8.2 istifadəçilərə yeni tətbiq problemlərini həll etmək üçün konfigurasiyaları sürətlə qurmaq imkanı verir. 1C platformasının real problemlərin həllinə tətbiqi prosesi vasitəsilə əldə edilən biliklər göstərdi ki, bu sistemi tək iş yerinin avtomatlaşdırılmasından tutmuş çoxsaylı məlumatların hərtərəfli idarə olunmasına qədər müxtəlif kontekstlərdə tətbiq etmək mümkündür. 1C platformasından istifadə etməklə tətbiq olunan problemlərin həlli prosesində təkə fərdi kompüterdə və ya təşkilatın lokal şəbəkəsində deyil, həm də internetdə, buludda işləmək imkanı var. Bu ənənəvi variantlara əlavədir. Tətbiq olunan problemlərin həlli üçün buluddan istifadə istifadəçiyə müxtəlif üstünlüklər, o cümlədən istifadəçinin işinin sadələşdirilməsi və rahatlığı,

xərclərin azaldılması və aparat resurslarına qənaət edilməsini təklif edir. 1cFresh kimi tanınan bulud hesablama həlli 1C korporasiyası tərəfindən hazırlanıb və 1C platformasına əsaslanır.

Fəsil 3. Azərbaycanca mühasibat uçotu sistemində tədqiqatlar

3.1 Texnologiya qəbulu modeli

Bu bölmədə, fərdlərin texnologiyayı qəbul etmə davranışlarını proqnozlaşdırmaq və anlamaqda təsirli bir yanaşma olan Texnologiya Qəbul Modeli araşdırılır. Bununla belə, Texnologiyanın Qəbul Modelini daha yaxşı başa düşmək üçün onun konseptual əsasları vurğulanır, mənbəni təşkil edən və birbaşa Texnologiyanın Qəbul Modeli ilə əlaqəli olan nəzəriyyələr izah edilir. Bu kontekstdə müvafiq olaraq Səbəbli Fəaliyyət Nəzəriyyəsi, Planlı Davranış Nəzəriyyəsi və Texnologiyanın Qəbul Modeli izah edilir.

Davranış niyyəti: Davranış niyyəti davranışın reallaşmasında ən təsirli amildir və davranışın həyata keçirilməsində idrak proseslərini ifadə edir. Davranış niyyəti fərdin müəyyən bir davranışı yerinə yetirmək meylini ifadə edir.⁴⁶ Davranış niyyəti, bununla belə, bir məqsədə doğru mümkün bir davranışı yerinə yetirmək və ya həyata keçirmək üçün şüurlu bir plan hazırlayan fərdlərə aiddir.⁴⁷

Davranışa Münasibət: Münasibət insanın müəyyən bir davranışı yerinə yetirməsinə dair müsbət və ya mənfi inanclarıdır. Davranışa münasibət davranış niyyətini təyin edən amillərdən biridir. Fishbein və Ajzen (1975) bir insanın bir davranışı yerinə yetirməsinə dair inanclarının insanın bu davranışa münasibətinə təsir etdiyini bildirir. Başqa sözlə, davranışın nəticələri ilə bağlı mühakimələrin müsbət və ya mənfi olması fərdin davranışa münasibətinə də təsir göstərir. Məsələn, fərdin bir davranış nəticəsində əldə etdiyi qazanclar müsbət olarsa, fərdin davranışa münasibətinin də müsbət olmasını təmin edər. Bundan əlavə, fərdin müəyyən bir davranışla bağlı təcrübələri və təcrübələri davranışa müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər.⁴⁸

Subyektiv normalar: Davranış niyyətinin ikinci komponentini təşkil edir. Subyektiv norma, fikirlərinin vacib olduğu insanların əksəriyyətinin sözügedən davranışı etmək və ya etməmək

⁴⁶ Ajzen, I. (1985). From Intentions to Actions: A Theory of Planned Behavior. In: Kuhl J., Beckmann J. (eds) Action Control. SSSP Springer Series in Social Psychology. Springer, Berlin, Heidelberg

⁴⁷ Warshaw, P. R., & Davis, F. D. (1985). Disentangling behavioral intention and behavioral expectation. *Journal of Experimental Social Psychology*, 21(3), 213-228.

⁴⁸ Ajzen, I., & Fishbein, M. (1975). A Bayesian analysis of attribution processes. *Psychological bulletin*, 82(2), 261.

barədə nə düşündükləri ilə bağlı inamıdır.⁴⁹ Subyektiv normalar əhəmiyyətli istinad edən fərdlərin və ya qrupların davranışı təsdiqləmə və ya rədd etmə ehtimalı kimi müəyyən edilir.⁵⁰ Başqa sözlə desək, fərdin davranışının fikirlərinə əhəmiyyət verdiyi insanlar tərəfindən necə qiymətləndiriləcəyinə dair inanclarıdır. Məsələn, fərdin bir davranışı onun üçün əhəmiyyətli olan insanlar tərəfindən müsbət qəbul edilə biləcəyi düşüncəsi onun normativ inanclarına müsbət təsir göstərir. Digər tərəfdən, davranışın həyata keçirilməsinin qəbul edilə biləcəyi düşüncəsi normativ inanclara mənfi təsir göstərir.

Planlı Davranış Nəzəriyyəsi Azjen (1985) tərəfindən Əsaslandırılmış Fəaliyyət Nəzəriyyəsinin bəzi məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaq üçün yaradılmışdır.⁵¹ Əsaslandırılmış fəaliyyət nəzəriyyəsinə bənzər olaraq, Planlı Davranış Nəzəriyyəsi davranış niyyəti ilə davranış arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Bu nəzəriyyə müxtəlif kontekstlərdə müxtəlif davranışların daha yaxşı başa düşülməsini təmin etmək cəhdlərində uğurla istifadə edilmiş və mühüm nəzəriyyələrdən birinə çevrilmişdir.⁵² Müxtəlif fənlərdə PDT ilə bağlı meta-analiz tədqiqatları göstərir ki, bu nəzəriyyə insan davranışını proqnozlaşdırmaq və izah etmək üçün güclü bir yanaşmadır.⁵³ Planlı davranış nəzəriyyəsində istifadəçilərin davranış niyyətlərinin və faktiki davranışlarının müəyyən edicisi kimi qəbul edilən davranışa nəzarət dəyişəni modelə daxil edilir.⁵⁴

⁴⁹ Vallerand, R. J., Deshaies, P., Cuerrier, J. P., Pelletier, L. G., & Mongeau, C. (1992). Ajzen and Fishbein's theory of reasoned action as applied to moral behavior: A confirmatory analysis. *Journal of personality and social psychology*, 62(1), 98.

⁵⁰ Ajzen, I., & Madden, T. J. (1986). Prediction of goal-directed behavior: Attitudes, intentions, and perceived behavioral control. *Journal of experimental social psychology*, 22(5), 453-474.

⁵¹ Ajzen, I. (1985). From intentions to actions: A theory of planned behavior. In *Action control* (pp. 11-39). Springer, Berlin, Heidelberg.

⁵² Ajzen, I., & Manstead, A. S. (2007). Changing health-related behaviours: An approach based on the theory of planned behaviour. In *The scope of social psychology* (pp. 55-76). Psychology Press.

⁵³ Armitage, C. J., & Conner, M. (2001). Efficacy of the theory of planned behaviour: A meta-analytic review. *British journal of social psychology*, 40(4), 471-499.

⁵⁴ Madden, T. J., Ellen, P. S., & Ajzen, I. (1992). A comparison of the theory of planned behavior and the theory of reasoned action. *Personality and social psychology Bulletin*, 18(1), 3-9.

Ajzen (1991) davranış nəzarəti qavrayışının fərdin davranış niyyətində təsir edən mühüm dəyişən olduğunu bildirir. Qavranılan davranış nəzarəti fərdlərin müəyyən bir davranışı yerinə yetirmək qabiliyyətinə dair qavrayışları kimi müəyyən edilir⁵⁵

Hamilton və White (2008), digər tərəfdən, qəbul edilən davranış nəzarətini fərdlərin daha yüksək səviyyədə həyata keçirə biləcəyinə dair inancları kimi müəyyən edirlər.⁵⁶ Ajzen (1991) qəbul edilən davranış nəzarətini fərdin davranışının nə dərəcədə onun nəzarəti altında olduğuna dair inamı kimi müəyyən etmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən demək olar ki, sözügedən konsepsiya Bandura-nın (1982) öz-özünə effektivlik konsepsiyasına bənzəyir. PDT, davranış niyyəti ilə birlikdə davranışın, subyektiv normaların və qəbul edilən davranış nəzarətinin davranışı birbaşa proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilə biləcəyini güman edir.⁵⁷

Bu nəzəriyyəyə görə, fərdin davranış niyyəti onun nümayiş etdirəcəyi davranışa təsir edir. Bununla belə, fərdin subyektiv normaları, davranışa münasibəti və bu davranışı həyata keçirə bilib-bilməyəcəyinə dair təsəvvürləri fərdin davranışa qarşı niyyətində təsir göstərir. Xülasə, planlı davranış nəzəriyyəsinə görə, insan fəaliyyətinə üç əsas amil təsir edir:

- davranışın müsbət və ya mənfi qiymətləndirilməsi (davranışa münasibət);
- davranışı yerinə yetirmək və ya həyata keçirmək üçün qəbul edilən sosial təzyiq (subyektiv norma);
- davranışı yerinə yetirmək bacarığı (qavranılan davranışa nəzarət).

Bununla belə, davranışa münasibət, subyektiv normalar və davranışa nəzarətin qavranılması davranış niyyətini təmin edir. Xülasə, münasibət və subyektiv norma nə qədər əlverişlidirsə və qəbul edilən davranış nəzarəti nə qədər güclü olarsa, insanın sözügedən davranışı yerinə yetirmək niyyəti bir o qədər çox olar. Nəhayət, davranış üzərində kifayət qədər real nəzarət

⁵⁵ Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), 179-211.

⁵⁶ Hamilton, K., & White, K. M. (2008). Extending the theory of planned behavior: the role of self and social influences in predicting adolescent regular moderate-to-vigorous physical activity. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 30(1), 56-74.

⁵⁷ Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), 179-211.

olduqda, yəni fürsət yarandıqda insanların öz niyyətlərinə əməl etmələri gözlənilir. Buna görə də niyyət davranışın mümkün müqəddəratı kimi qəbul edilir.⁵⁸

Texnologiyanın Qəbul Modeli istifadəçilər tərəfindən yeni kompüter əsaslı informasiya texnologiyalarının mənimsənilməsinə və istifadəsinə təsir edən amilləri anlamaq üçün Davis (1986) tərəfindən hazırlanmışdır. Texnologiyanın Qəbul Modeli üzrə bibliometrik analiz tədqiqatları göstərir ki, müxtəlif ölkələrdəki tədqiqatçılar bu nəzəriyyədən müxtəlif tədqiqat sahələrində tez-tez istifadə etməyə davam edirlər.⁵⁹

Texnologiyanın Qəbul Modelinin nəzəri mənşəyi 1975-ci ildə Fishbein və Ajzen tərəfindən işlənib hazırlanmış, insanın faktiki davranışının davranış niyyətindən asılı olduğunu güman edən Səbəbli Fəaliyyət Nəzəriyyəsinə əsaslanır. Texnologiyanın qəbulu modeli innovativ texnologiyaların inkişafı və tətbiqinin öyrənilməsində və təkmilləşdirilməsində səmərəliliyinə görə informasiya sistemlərinin idarə olunması tədqiqatlarında aparıcı nəzəriyyələrdən biridir. Meta-analiz tədqiqatları və bəzi tədqiqatlar göstərir ki, fərdin informasiya texnologiyalarından istifadə etmək niyyəti ilə informasiya texnologiyasından istifadə davranışı arasında yüksək səviyyədə korrelyasiya mövcuddur.⁶⁰

Hubona və Geitz (1997) iddia edirlər ki, Texnologiyanın Qəbul Modeli informasiya texnologiyalarına qarşı gələcək davranışını proqnozlaşdırmağa bilən fərdlərin inanc və münasibətinin ölçüsüdür.⁶¹ İstifadəçinin qəbulunu proqnozlaşdırmaq və izah etmək və bununla da qəbul

⁵⁸ Ajzen, I., & Manstead, A. S. (2007). Changing health-related behaviours: An approach based on the theory of planned behaviour. In *The scope of social psychology* (pp. 55-76). Psychology Press.

⁵⁹ Rana, N. P., Williams, M. D., Dwivedi, Y. K., & Williams, J. (2012). Theories and theoretical models for examining the adoption of e-government services. *e-Service Journal: A Journal of Electronic Services in the Public and Private Sectors*, 8(2), 26-56.

⁶⁰ Turner, M., Kitchenham, B., Brereton, P., Charters, S., & Budgen, D. (2010). Does the technology acceptance model predict actual use? A systematic literature review. *Information and software technology*, 52(5), 463-479.

⁶¹ Hubona, G. S., & Geitz, S. (1997, January). External variables, beliefs, attitudes and information technology usage behavior. In *Proceedings of the thirtieth Hawaii international conference on system sciences* (Vol. 3, pp. 21-28). IEEE.

davranışını artırmaq üçün təşkilatlar istifadəçilərin nə üçün informasiya texnologiyasını qəbul etdiyini və ya rədd etdiyini başa düşməlidir.⁶²

Ədəbiyyatda böyük marağa səbəb olan Texnologiyanın Qəbul Modeli texnologiyanın qəbulu mexanizmlərinin araşdırılmasında mühüm analitik vasitədir.⁶³ Texnologiyanın Qəbul Modeli istifadəçilərin informasiya texnologiyalarından istifadə ilə bağlı niyyətlərini və qəbuletmə davranışlarını izah etmək və proqnozlaşdırmaq üçün ən çox tətbiq olunan modellərdən birinə çevrilmişdir.⁶⁴ Meta-analiz tədqiqatları göstərir ki, Texnologiyanın Qəbul Modeli müxtəlif kontekstlərdə və müxtəlif növ informasiya texnologiyalarında yeni texnoloji inkişafların istifadəsini başa düşmək üçün effektiv nəzəriyyədir.⁶⁵

Faydalılıq: Hiss olunan faydalılıq insanın müəyyən bir sistemdən istifadənin iş performansını yaxşılaşdıracağına inanması kimi müəyyən edilir.⁶⁶ Bu, həmçinin istifadəçinin hədəf texnologiyanın cari tətbiqdən daha yaxşı olduğunu hiss etmə dərəcəsi kimi də ifadə edilə bilər.⁶⁷ Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, qəbul edilən faydalılıq faktoru texnologiyaya münasibətə və davranış niyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.⁶⁸

Davis (1989) bildirir ki, insanların informasiya texnologiyalarından istifadə etmək meylləri informasiya texnologiyalarının qəbul edilən faydalılığından asılı olaraq dəyişəcək. Məsələn, bir insan istifadə etdiyi proqramın işini daha yaxşı yerinə yetirməsinə kömək etdiyini düşünürsə, tətbiqdən istifadə etmək niyyətinin artacağını söyləmək olar. Digər tərəfdən, bir şəxs bir tətbiqdən

⁶² Davis, F. D. (1993). User acceptance of information technology: system characteristics, user perceptions and behavioral impacts. *International journal of man-machine studies*, 38(3), 475-487.

⁶³ Venkatesh, V., & Davis, F. D. (2000). A theoretical extension of the technology acceptance model: Four longitudinal field studies. *Management science*, 46(2), 186-204.

⁶⁴ Venkatesh, V. (2000). Determinants of perceived ease of use: Integrating control, intrinsic motivation, and emotion into the technology acceptance model. *Information systems research*, 11(4), 342-365.

⁶⁵ King, W. R., & He, J. (2006). A meta-analysis of the technology acceptance model. *Information & management*, 43(6), 740-755.

⁶⁶ Davis, F. D. (1993). User acceptance of information technology: system characteristics, user perceptions and behavioral impacts. *International journal of man-machine studies*, 38(3), 475-487

⁶⁷ Mun, Y. Y., Jackson, J. D., Park, J. S., & Probst, J. C. (2006). Understanding information technology acceptance by individual professionals: Toward an integrative view. *Information & management*, 43(3), 350-363.

⁶⁸ Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view. *MIS quarterly*, 425-478.

istifadənin iş performansına mənfi təsir etdiyini və ya işi görmək üçün daha çox səy göstərməsi lazım olduğunu düşünərsə, tətbiqdən istifadə niyyətinin azalacağını söyləmək olar. Başqa sözlə, qəbul edilən faydalılıq münasibət və davranış niyyətinə müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər.⁶⁹

İstifadə səmərəliliyi: Qavranılan istifadə asanlıığı insanın müəyyən bir sistemdən istifadənin səy tələb etməyəcəyinə inanma dərəcəsi kimi müəyyən edilir. Yəni informasiya texnologiyalarından istifadə edərkən insanın fiziki və əqli səy göstərməməsi deməkdir. Onu həm də onun mürəkkəbliyinin qarşılığı kimi ifadə etmək olar. Texnologiyanın Qəbul Modelinə görə, qəbul edilən istifadə asanlıığı həm qəbul edilən faydalılığa, həm də istifadəyə münasibətə birbaşa təsir göstərir.

3.2 Tədqiqatın məqsədi, metodu və modeli

Bu tədqiqatın məqsədi peşəkar mühasiblərin texnologiyanın qəbulu modeli ilə müasir mühasibat uçotu tətbiqlərdən istifadə etmək niyyətinə təsir edən amilləri araşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat çərçivəsində aşağıdakı hipotezlər sınaqdan keçirilmişdir.

H1. Faydalılıq mühasiblərin elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə müsbət təsir göstərir.

H2. İstifadə səmərəliliyi mühasiblərin elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə müsbət təsir göstərir.

H3. Yeniliklərə açıqlıq mühasiblərin elektron tətbiqlərdən istifadə etmək niyyətinə müsbət təsir göstərir.

H4. Kompüterlərin yetərliliyi mühasiblərin elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə müsbət təsir göstərir.

H5. İş uyğunluğu mühasiblərin elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə müsbət təsir göstərir.

H6. Nəticələrin keyfiyyəti mühasiblərin elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə müsbət təsir göstərir.

⁶⁹ Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. MIS quarterly, 319-340.

Bu işdə mühasiblərin müasir mühasibat texnologiyalarından istifadə etmək niyyətinə təsir edən dəyişənlərin müəyyən edilməsi məqsəd qoyulmuşdur. Bu kontekstdə tədqiqatda istifadə olunan dəyişənlərin birlikdə nə dərəcədə effektiv olduğunu müəyyən etmək üçün əlaqə modeli istifadə edilmişdir. Əlaqəli model iki və ya daha çox dəyişənin nə dərəcədə təsir etdiyini müəyyən etməyə çalışan tədqiqatlarda istifadə olunur.⁷⁰

Tədqiqatın kainatı Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 80 peşəkar mühasibdən ibarətdir. Tədqiqat çərçivəsində yaradılmış sorğu forması həm elektron poçt vasitəsilə, həm də üzbəüz tətbiq olunmaqla mühasibat uçotu mütəxəssislərinə göndərilib. Məlumatların toplanması nəticəsində 87 nəfərdən məlumatlar əldə edilib. Lakin aparılan sorğularda natamam doldurulmuş və bəzi suallar üçün birdən çox cavab variantı seçilən anket formaları ləğv edilib. Bu proseslər nəticəsində ümumilikdə 80 nəfərdən əldə edilən məlumatlar tədqiqat nümunəsini təşkil edir. Tədqiqatda peşəkar mühasiblərin elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə təsir edən dəyişənləri müəyyən etmək üçün təklif olunan nəzəri model əsasında Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış Texnologiyanın Qəbul Modeli Şkalasından istifadə edilmişdir. Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış Texnologiyanın Qəbul Modeli Şkalası yeddi alt ölçüdə ibarətdir. Bunlar:

1. Faydalılıq
2. İstifadə səmərəliliyi
3. İşə uyğunluq
4. Nəticələrin keyfiyyəti
5. İstifadə niyyəti
6. İT biliklərinin yetrəliliyi
7. Yeni texnologiyalara açıqlıq

Bu göstəricilərin hazırlanma mərhələsində Texnologiya Qəbul Modelindən istifadə etməklə xarici ədəbiyyatlar araşdırılmışdır. Yoxlamalar nəticəsində əvvəlki tədqiqatlarda istifadə edilmiş etibarlı olduğu müəyyən edilən göstəricilər seçilmişdir. Maddələrin seçilməsi

⁷⁰ Haegele, J. A., & Hodge, S. R. (2015). Quantitative methodology: A guide for emerging physical education and adapted physical education researchers. *The Physical Educator*, 72(5).

mərhələsində birdən çox tədqiqatda istifadə olunan və razılaşdırılan və mühasibat uçotu sahəsində də istifadə oluna bilən maddələrin seçilməsinə diqqət yetirilmişdir. Bu prosesin sonunda yeddi alt ölçüdən və cəmi 21 maddədən ibarət şkala hazırlanmışdır.

Cədvəl 1. Ölçək maddələri yaratmaq üçün istifadə edilən tədqiqatlar

Başlıq	Maddələr
Faydalılıq	1. Rəqəmsal mühasibat proqramlarından istifadə iş performansımı artırır.
	2. Rəqəmsal mühasibat proqramlarından istifadə məhsuldarlığımı artırır.
	3. Rəqəmsal mühasibat proqramlarından istifadə işdə effektivliyimi artırır.
İstifadə səmərəliliyi	1. Rəqəmsal mühasibat proqramlarından istifadə aydın və başa düşüləndir.
	2. Rəqəmsal mühasibat proqramlarından istifadə etmək çox zehni səy tələb etmir.
	3. Məncə rəqəmsal mühasibat proqramlarından istifadə etmək asandır.
İşə uyğunluq	1. Peşəmdə rəqəmsal mühasibat proqramlarından istifadə etmək vacibdir.
	2. Rəqəmsal mühasibat tətbiqləri mənim peşəmlə bağlıdır.
	3. Rəqəmsal mühasibat proqramları mənim işimlə bağlı bir çox işi yerinə yetirmək üçün uyğundur.
Nəticələrin keyfiyyəti	1. Rəqəmsal mühasibat proqramlarından istifadə etdiyim işin nəticələrinin keyfiyyəti yüksəkdir.
	2. Rəqəmsal mühasibat proqramlarından istifadə etməklə işimdə nəticələrin keyfiyyəti ilə bağlı heç bir problemim yoxdur.
	3. Rəqəmsal mühasibat proqramlarından istifadə edərək əldə etdiyim hesabatların keyfiyyəti yüksəkdir.
İstifadə niyyəti	1. Rəqəmsal mühasibat proqramlarına daxil olmaq imkanım olsa, bu proqramlardan istifadə etmək fikrindəyəm.
	2. Rəqəmsal mühasibat proqramlarına çıxışım olduqda, ondan istifadə edə biləcəyimi düşünürəm.
	3. Gələcəkdə rəqəmsal mühasibat proqramlarından istifadə etməyi planlaşdırıram.
İT biliklərinin yetərliyi	1. Kompüterdən yaxşı istifadə edə bilirəm.
	2. Kompüterdə yeni vəziyyətlə qarşılaşanda nə edəcəyimi bilirəm.

	3. Mən kifayət qədər səy göstərsəm, kompüterlə bağlı problemləri həll edə bilərəm.
Yeniliyə açıqlıq	1. Yeni elektron mühasibat texnologiyası ortaya çıxanda ondan istifadə etmək istərdim.
	2. Həmkarlarım arasında tez-tez yeni elektron mühasibat texnologiyaları ilə tanış olanlardan biri oluram.
	3. Yeni e-mühasibat texnologiyalarını sınağa gətirməyi xoşlayıram.

3.3 Məlumatların təhlili və nəticələri

Faktor təhlili sosial elmlərdə ən çox istifadə edilən üsullardan biridir. Bu tədqiqatda yaradılmış şkalaların konstruktiv etibarlılığını müəyyən etmək üçün faktor analizi texnikasından istifadə edilmişdir. Faktor təhlili nəzəriyyə əsasında müəyyən dəyişənlərin əvvəlcədən müəyyən edilmiş amillərlə nə dərəcədə əlaqəli olduğunu müəyyən etməyə əsaslanan hipotezleri yoxlayır. Faktor təhlili ümumiyyətlə miqyaslı inkişaf və etibarlılıq təhlillərində istifadə olunur və ya əvvəlcədən müəyyən edilmiş strukturu yoxlamaq məqsədi daşıyır. Faktor analizi ilə sınaqdan keçirilmiş modelin məlumatlarla nə dərəcədə uyğunlaşdığı müəyyən edilməyə çalışılır. Tədqiqatda toplanan məlumatların təhlilində SPSS (Statistics Program for Social Sciences) proqramından istifadə edilmişdir.

Test edilmiş modelin məlumatlara uyğunluq səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə edilən bir çox uyğunluq indeksləri var. Bu araşdırmada model məlumatlarının uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün ədəbiyyatda tez-tez istifadə olunan Normallaşdırılmış Ki-Kvadrat (Normed Chi-Square, χ^2/sd), Uyğunluq İndeksi (Goodness of Fit Index, GFI), Müqayisəli Uyğunluq İndeksi (Comparative Fit Index, CFI), Tucker-Lewis Index (Tucker-Lewis Fit Index, TLI) və Təxmini Səhvlərin Kök Orta Kvadratı (Root Mean Square Error of Proximation, RMSEA) uyğunluq indeksləri nəzərə alınıb. Ədəbiyyatda χ^2/sd nisbəti 2 və ya daha az, GFI, TLI və CFI dəyərləri .95 və ya daha çox, RMSEA dəyəri .05 və ya daha az olan yaxşı göstəricilər kimi qəbul edilir.⁷¹

⁷¹ Worthington, R. L., & Whittaker, T. A. (2006). Scale development research: A content analysis and recommendations for best practices. *The counseling psychologist*, 34(6), 806-838.

Cədvəl 2. Faktor təhlili üçün uyğun dəyərlər

İndeks	Uyğunluq	Qəbul edilə bilin uyğunluq	Nəticə	Nəticə
χ^2/sd	$0 \leq \chi^2/sd \leq 2$	$2 \leq \chi^2/sd \leq 5$	3.4	Məqbul
GFI	$.95 \leq GFI \leq 1.00$	$.85 \leq GFI \leq .95$.92	Məqbul
CFI	$.95 \leq CFI \leq 1.00$	$.90 \leq CFI \leq .95$.97	Uyğun
TLI	$.95 \leq NFI \leq 1.00$	$.90 \leq NFI \leq .95$.94	Uyğun
SRMR	$.00 \leq SRMR \leq .05$	$.05 \leq SRMR \leq .08$.07	Məqbul

Texnologiyanın qəbulu modelinin təsdiqedicilə amil təhlili nəticəsində əldə edilmiş uyğunluq indeksinin dəyərləri Cədvəl 2-də verilmişdir. Model məlumat uyğunluğu üçün hesablanan uyğunluq indeksi dəyərlərini nəzərə alaraq, 21 maddəlik şkalanın məlumatlarla yaxşı uyğunlaşdığını söyləmək olar. Təsdiqedicilə faktor təhlilindən əldə edilən nəticələr göstərdi ki, maddələr üzrə hesablanmış z nisbətlərinin hamısı .01 səviyyəsində əhəmiyyətlidir. Başqa sözlə, maddələrin faktor yüklərinin statistik cəhətdən əhəmiyyətli olduğu müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, standartlaşdırılmış maddə faktoru yüklərinin .41 ilə .98 arasında dəyişdiyi müəyyən edilmişdir. Bu kontekstdə faktorlardakı maddələrin faktorları mənalı şəkildə təmsil etdiyini söyləmək olar. Maddə faktor yükləri, maddələrin standart səhvləri, z dəyərləri və CFA nəticəsində əldə edilən standart amil yükləri Cədvəl 3-də verilmişdir. Faktor analizi ilə hesablanan uyğunluq dəyərləri, maddə faktor yükləri və maddələrin z dəyərləri birlikdə nəzərə alındıqda, yeddi alt ölçüdə və 21 maddədən ibarət olan Texnologiya Qəbul Modeli şkalasının, konstruktiv etibarlılığa malikdir.

Cədvəl 3. Texnologiyanın Qəbul Modeli Şkalasının Təsdiqedicilə Faktor Təhlili Nəticələri

Başlıqlar	Maddələr	Faktor yüku	SH	Z	P dəyəri	Standard faktor yüku
Faydalılıq	1. Maddə	0.45	0.06	8.73	< .001	0.63
	2. Maddə	0.81	0.06	15.41	< .001	0.92
	3. Maddə	0.73	0.05	13.32	< .001	0.94

İstifadə səmərəliliyi	1. Maddə	0.47	0.05	9.22	< .001	0.61
	2. Maddə	0.35	0.04	5.44	< .001	0.41
	3. Maddə	0.66	0.05	11.39	< .001	0.73
İşə uyğunluq	1. Maddə	0.77	0.05	13.39	< .001	0.84
	2. Maddə	0.53	0.05	11.12	< .001	0.85
	3. Maddə	0.51	0.05	9.43	< .001	0.62
Nəticələrin keyfiyyəti	1. Maddə	0.68	0.05	9.73	< .001	0.74
	2. Maddə	0.44	0.05	9.31	< .001	0.73
	3. Maddə	0.52	0.06	8.79	< .001	0.62
İstifadə niyyəti	1. Maddə	0.41	0.05	8.32	< .001	0.64
	2. Maddə	0.55	0.06	8.44	< .001	0.65
	3. Maddə	0.76	0.06	12.32	< .001	0.82
İT biliklərinin yetərliliyi	1. Maddə	0.79	0.06	13.48	< .001	0.81
	2. Maddə	0.42	0.06	7.78	< .001	0.54
	3. Maddə	0.73	0.05	15.32	< .001	0.82
Yeniliyə açıqlıq	1. Maddə	0.05	0.03	18.31	< .001	0.97
	2. Maddə	0.61	0.04	15.16	< .001	0.81
	3. Maddə	0.47	0.05	9.00	< .001	0.53

Tədqiqatda istifadə edilən şkalaların etibarlılığını müəyyən etmək üçün Cronbach alpha etibarlılıq əmsalları hesablanmışdır. Təhlil nəticələri Cədvəl 4-də verilmişdir.

Cədvəl 4. Cronbach Etibarlılıq Nəticələri

Başlıqlar	Nəticələr
Faydalılıq	0.83
İstifadə səmərəliliyi	0.82
İşə uyğunluq	0.84
Nəticələrin keyfiyyəti	0.82
İstifadə niyyəti	0.81
İT biliklərinin yetərliliyi	0.89

Yeniliyə açıqlıq	0.85
------------------	------

Cədvəl 4-dəki tərəzilərin etibarlılığı üçün hesablanmış Cronbach alfa əmsalları tədqiq edildikdə, bu dəyərlərin 0,81 ilə 0,89 arasında dəyişdiyi görünür. Etibarlılıq əmsalı 1-ə yaxınlaşdıqca etibarlılıq artır və 0,70 ilə 1 arasında olan qiymətlər şkalanın yüksək etibarlı olduğunu göstərir. Buna uyğun olaraq tədqiqatda istifadə olunan şkalaların etibarlılıq əmsallarının yüksək olduğunu söyləmək olar. Həm faktor təhlili, həm də etibarlılıq təhlili nəticələri tədqiqat çərçivəsində yaradılmış şkalanın etibarlı olduğunu göstərir. Alınan əmsalların artması müsbət əlaqənin artması deməkdir. Şkaladakı hər bir maddə 5 ballıq Likert tipli şkala ilə 5 = Tamamilə razıyam, 4 = Razıyam, 3 = Neytralam, 2 = Razı deyiləm, 1 = Qətiyyən razı deyiləm kimi qiymətləndirilib.

Anketin birinci hissəsindəki demoqrafik məlumatlar tezlik və faiz analizi ilə təhlil edilmişdir. Nəticələr müvafiq olaraq aşağıdakı cədvəllərdə təqdim olunur və şərh olunur.

Cədvəl 5. İştirakçıların Cinslərə Görə Bölgüsü

Cins	Frekans	Faiz
Qadın	16	20
Kişi	64	80
Cəmi	80	100

Tədqiqatda iştirak edən mühasibat uçotu mütəxəssislərinin cinslərinə görə bölgüsü araşdırıldıqda; İştirakçıların 16-sı (20%) qadın, 64-ü (80%) kişidir.

Cədvəl 6. İştirakçıların yaşa görə bölgüsü

Yaş	Frekans	Faiz
<30	22	27.5
31-40	40	50
41-50	10	12.5
51<	8	10
Cəmi	80	100

Tədqiqatda iştirak edən mühasibat uçotu mütəxəssislərinin yaşlarına görə bölgüsü araşdırıldıqda; İştirakçıların 22-si (27.5%) 30 yaş və ondan aşağı, 40-ı (50%) 31-40 yaş arasında, 10-u (12,5%) 41-50 yaş arasında və nəhayət 8-i (10) isə 51 yaş və ondan yuxarıdır.

Cədvəl 7. İştirakçıların Peşəkar Təcrübəyə Görə Bölgüsü

Təcrübə	Frekans	Faiz
1-5	25	31
6-10	32	40
11+	13	29
Cəmi	80	100

Tədqiqatda iştirak edən peşəkar mühasiblərin peşə təcrübələrinə görə bölgüsü araşdırıldıqda; İştirakçılardan 25-i (31%) 1-5 il, 32-si (40%) 6-10 il, 13-ü isə (29%) 11 ildən çox peşə stajına malikdir.

Tədqiqatda peşəkar mühasiblərin müasir texnologiyalarla bağlı qavrayış səviyyəsini müəyyən etmək üçün alt maddələrdən əldə edilən ən aşağı ballar, ən yüksək ballar, arifmetik orta ballar və standart kənarlaşma qiymətləri hesablanmışdır. Təsviri statistik hesablamaların nəticələri Cədvəl 8-də verilmişdir.

Cədvəl 8. Təhlil nəticələri

Başlıqlar	Ən aşağı	Ən yuxarı	Ortalama	Standard uzaqlaşma	Nəticə
Faydalılıq	2.80	5	4.09	0.69	Razıyam
İstifadə səmərəliliyi	2.25	5	3.41	0.57	Razıyam
İşə uyğunluq	2.33	5	4.09	0.67	Razıyam
Nəticələrin keyfiyyəti	2.33	5	3.67	0.64	Razıyam
İstifadə niyyəti	2.75	5	3.94	0.67	Razıyam

İT biliklərinin yetərliliyi	2.00	5	3.75	0.72	Razıyam
Yeniliyə açıqlıq	2.80	5	3.98	0.61	Razıyam

Tədqiqat çərçivəsində mühasiblərin müasir texnologiyalarla bağlı təsəvvürlərinin səviyyəsi müəyyən edilməyə çalışılmışdır. Bu kontekstdə aparılan təsviri təhlillər nəticəsində mühasibat uçotu üzvlərinin öz peşələrində e-tətbiqlərin faydaları ilə bağlı təsəvvürlərinin arifmetik orta balı 4,09, standart kənarlaşma balı isə 0,69 olaraq hesablanmışdır. Tədqiqatda dəyişənlər arasında ikitərəfli əlaqələr Pearson Product Moments Korrelyasiya əmsallarından istifadə edilərək müəyyən edilməyə çalışılmışdır. Təhlil nəticəsində əldə edilmiş nəticələr Cədvəl 9-da verilmişdir.

Cədvəl 9. Dəyişənlər arasında ikitərəfli korrelyasiya əmsalları

Başlıqlar	1	2	3	4	5	6	7
Faydalılıq	-						
İstifadə səmərəliliyi	.47	-					
İşə uyğunluq	.73	.39	-				
Nəticələrin keyfiyyəti	.64	.53	.54	-			
İT biliklərinin yetərliliyi	.35	.65	.37	.44	-		
Yeniliyə açıqlıq	.51	.51	.48	.54	.32	-	
İstifadə niyyəti	.81	.71	.63	.70	.53	.51	-

Cədvəl 9-dakı nəticələr araşdırıldığında tədqiqatda istifadə olunan dəyişənlər arasında müsbət və əhəmiyyətli əlaqələrin olduğu görülür. Peşəkar mühasiblərin elektron üsullardan istifadə etmək niyyəti ilə digər dəyişənlər arasında müsbət və əhəmiyyətli əlaqənin olduğu müəyyən edilmişdir. Cədvəl 9 göstərir ki, müsair texnologiyalardan istifadə niyyəti ilə digər dəyişənlər arasında korrelyasiya əmsalları $r = 0,51$, $p < .01$ və $r = 0.81$, $p < .01$ arasında dəyişir. Korrelyasiya əmsallarından əldə edilən nəticələrə əsasən demək olar ki, mühasiblərin e-tətbiqlərdən istifadə etmək niyyəti ilə faydalılıq, istifadə səmərəliliyi, işə uyğunluq, kompüterin effektivliyi və yeniliyə açıq olması dəyişkənləri arasında əhəmiyyətli bir kovariasiya var.

Cədvəl 10. Dəyişənlər Arasında Birbaşa Əlaqələr

Hipotezlər	Dəyişənlər Arasında Əlaqələr	B	Sh	β	t	p
H1	Niyyət <--- Faydalılıq	0.32	0.06	0.41	5.53	.00
H2	Niyyət <--- Səmərəlilik	0.34	0.05	0.46	6.44	.00
H3	Niyyət <--- Yeniliyə açıqlıq	-0.10	0.06	-0.17	-1.88	.062
H4	Niyyət <--- İT biliklərinin yetərliyi	0.09	0.05	0.13	1.78	.044
H5	Niyyət <--- İşə uyğunluq	0.13	0.05	0.22	2.43	.019
H6	Niyyət <--- Nəticələrin keyfiyyəti	0.12	0.05	0.19	2.54	.014

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$,

β : Standartlaşdırılmış əmsal

ξ : Standart xəta

Tədqiqatda sınaqdan keçirilmiş fərziyyələrlə bağlı tapıntılar aşağıdakı ardıcılıqla şərh olunur.

1. Hipotez: Müəyyən edilmişdir ki, faydalılıq peşəkar mühasiblərin elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə müsbət təsir göstərir ($\beta = 0,41$, $t = 5,53$; $p < .01$). Standartlaşdırılmış əmsala əsasən, faydanın 1 vahid artımı e-tətbiqlərdən istifadə niyyətində 0,38 vahid artıma uyğun gəlir. Başqa sözlə, faydalılıq elektron proqramlardan istifadə niyyətinə müsbət təsir göstərir.
2. Hipotez: Müəyyən edilmişdir ki, istifadə səmərəliliyi peşəkar mühasiblərin elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə müsbət təsir göstərir ($\beta = 0,46$, $t = 6,44$; $p < .01$). Bu tapıntı onu göstərir ki, elektron tətbiqlərin istifadəsi səmərəli qəbul edilməsi peşəkar mühasiblərin elektron tətbiqlərdən istifadə etmək niyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

3. Hipotez: Yeniliklərə açıqlığın peşəkar mühasiblərin elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmədiyi müəyyən edilmişdir ($\beta = -0,17$, $t = -1,88$; $p = 0,062$). Bu tapıntıya əsasən qeyd etmək olar ki, yeni texnologiyalara açıq olma xüsusiyyəti elektron proqramlardan istifadə niyyətinə birbaşa əhəmiyyətli təsir göstərmir, yəni elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə birbaşa təsir etmir.
4. Hipotez: Müəyyən edilmişdir ki, IT biliklərinin yetərliliyi peşəkar mühasiblərin elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmir ($\beta = 0,13$, $t = 1,78$; $p = 0,044$). Bu nəticə göstərir ki, kompüterdən istifadədə özünə inamın artması halı elektron proqramlardan istifadəyə birbaşa təsir etmir.
5. Hipotez: Müəyyən edilmişdir ki, işə uyğunluq peşəkar mühasiblərin elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə müsbət təsir göstərir ($\beta = 0,22$, $t = 2,43$; $p < .05$). Buna əsasən demək olar ki, e-tətbiqlərin işə uyğunluq səviyyəsinin yüksək olması istifadə niyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.
6. Hipotez: Nəticələrin keyfiyyətinin peşəkar mühasiblərin tətbiqlərdən istifadə etmək niyyətinə müsbət təsir etdiyi müəyyən edilmişdir ($\beta = 0.19$, $t = 2.54$; $p < .05$). Buna əsasən görünür ki, e-tətbiqlərlə görülən işlər nəticəsində arzu olunan məqsədlərə nail olunması, yəni çıxışların yüksək keyfiyyətlə elektron tətbiqlərdən daha çox istifadə olunmasına şərait yaradır.

Nəticə və təkliflər

Azərbaycan texnologiyadan hər gün daha tez-tez istifadə etsə də, ölkə rəqəmsal mühitdən və informasiya texnologiyalarından qazanc əldə edəcəyi səviyyəyə hələ çatmayıb. Müəssisələrin və müəssisələrin texnologiyayı qəbul etmə səviyyəsinin aşağı olması, onların yeni ideyalardan çəkinmələri və peşəkar mühasiblərin rəqəmsal platformalardan istifadə ilə bağlı məlumatlılığı bütün bunlara əsas töhfə verən elementlər hesab edilə bilər. Bilik yaradan və yayan mütəxəssislər xüsusi məktəb proqramını bitirməli və öz peşələri üçün lazım olan texniki bacarıqlara malik olmalıdırlar. Texniki məlumat infrastrukturunu və süni intellekt sistemləri sayəsində dəyəri hər gün artan məlumatları qəbul edən və istifadə edən mühasiblər böyük həcmdə məlumatları sürətlə idarə edə və qiymətləndirə biləcəklər.

Bu tədqiqatda Azərbaycanda çalışan peşəkar mühasiblərin rəqəmsal transformasiya prosesində elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətində təsir edən amilləri müəyyən etməyə çalışmaq üçün Texnologiyanın Qəbul Modelindən istifadə edilmişdir. Texnologiyanın Qəbul Modelinin işə uyğunlaşma dəyişənləri, nəticələrin keyfiyyəti, İT biliklərinin yetərliliyi, yeniliyə açıqlıq, faydalılıq, istifadə səmərəliliyi və e-tətbiqlərdən istifadə etmək niyyəti tədqiq edilmişdir. Tədqiqatda istifadə edilən kəmiyyət tədqiqat üsullarından biri əlaqə modelidir.

Tədqiqatda məlumat toplamaq vasitəsi kimi iki hissəli anketdən istifadə edilib. Anketin birinci bölməsində iştirakçılar haqqında demoqrafik məlumatlar toplanır. Texnologiyanın Qəbul Modeli şkalasına sorğunun ikinci bölməsində rast gəlinir. Tədqiqatın parametrləri çərçivəsində ortaya qoyulan nəzəri model əsasında Texnologiyanın Qəbul Modeli şkalası ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Texnologiyanın Qəbul Modelindən istifadə etməklə xaricdə aparılan tədqiqatlar Texnologiyanın Qəbul Modeli miqyasının hazırlanması və Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması prosesində tədqiq edilmiş, mühasibat uçotu sahəsində istifadə üçün məqbul ölçülər və maddələr seçilmişdir.

Şkala Azərbaycan dilinə tərcümə olunduğu üçün etibarlılıq üzrə araşdırmalar aparılmışdır. Etibarlılıq araşdırması çərçivəsində təsdiqləyici faktor təhlili aparılıb və etibarlılıq tədqiqatı çərçivəsində Cronbah alfa etibarlılıq əmsalları hesablanıb. Faktor təhlili ilə müəyyən edilən uyğunluq indeksləri, sualların faktor yükləri və maddələrin əhəmiyyət testinin nəticələri Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış şkalanın konstruktiv etibarlılığını nümayiş etdirir. Etibarlılıq

tədqiqatının bir hissəsi kimi müəyyən edilən Cronbach alfa əmsallarına görə, alt maddələr yüksək etibarlılıq səviyyəsinə malikdir.

Anketin birinci hissəsində şəxsi məlumatlarla bağlı suallara mühasibat uçotu mütəxəssisləri tərəfindən verilən cavablar əvvəlcə tədqiqatın məlumat təhlilinin bir hissəsi kimi tezlik analizindən istifadə etməklə qiymətləndirilmişdir. İkinci mərhələdə işə uyğunluq, nəticələrin keyfiyyəti, İT biliklərinin yetərliyi, yeniliyə açıqlıq, faydalılıq, istifadə səmərəliliyi və e-tətbiqlərdən istifadə etmək niyyəti dəyişənləri arasında əlaqənin dərəcəsi müəyyən edilmişdir.

Elektron tətbiqlərdən istifadə etmək niyyəti ilə işə uyğunluq, nəticələrin keyfiyyəti, İT biliklərinin yetərliyi, yeniliyə açıqlıq, faydalılıq və istifadə səmərəliliyi dəyişənləri arasında əlaqənin gücünü və istiqamətini müəyyən etmək üçün korrelyasiya təhlili aparılmışdır. Təhlillərin nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, elektron tətbiqlərdən istifadə etmək niyyəti ilə bu dəyişənlər arasında hesablanmış korrelyasiya əmsalları $r = 0,51$, $p < .01$ -dən $r = 0.81$, $p < .01$ arasında dəyişmişdir. Buna əsasən, e-tətbiqlərdən istifadə etmək niyyəti ilə digər dəyişənlər arasında orta dərəcədə əhəmiyyətli müsbət əlaqənin olduğunu söyləmək olar. Peşəkar mühasiblərin elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə təsir edən dəyişənləri və bu dəyişənlərin təsir səviyyələrini müəyyən etmək üçün təhlil aparılmışdır. Bu məqsədlə tədqiqat çərçivəsində yaradılmış fərziyyələr sınaqdan keçirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, işə uyğunluq, nəticələrin keyfiyyəti, faydalılıq və istifadə səmərəliliyi dəyişənləri peşəkar mühasiblərin elektron proqramlardan istifadə etmək niyyətinə birbaşa təsir göstərir. Hesablanan əmsallara görə, elektron proqramlardan istifadə niyyətinə təsir edən birinci dəyişənin istifadənin səmərəliliyi, ikinci dəyişənin faydalılıq, üçüncü dəyişənin işə uyğunluq olduğu müəyyən edilmişdir. Digər tərəfdən, İT biliklərinin yetərliyi və innovasiyalara açıq olması dəyişənlərinin elektron tətbiqlərdən istifadə niyyətinə birbaşa və əhəmiyyətli təsir göstərmədiyini ortaya çıxmışdır.

Rəqəmsal transformasiyanın həyati və zəruri olduğu sektorlardan biri olan mühasibatlıq sahəsində çalışan insanların rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşması qaçılmazdır. Bu prosesə uyğunlaşmağın bəlkə də ən mühüm mərhələlərindən biri rəqəmsal transformasiya çərçivəsində yaradılan elektron proqramlardan istifadə etməklə başlayır. Müvafiq olaraq, bu tədqiqat yeni texnologiyalardan istifadə və mənimsəmə səbəblərini başa düşmək üçün mühüm istinad mənbəyi olan texnologiya qəbul modeli əsasında həyata keçirilmişdir. Bu araşdırma ilə peşəkar mühasiblərin e-tətbiqlərdən istifadə etmək istəyi və niyyətlərinə müsbət təsir edə biləcək

d yif nl r aşkar edilmişdir. Tədqiqatın nəticələrinin rəqəmsal transformasiya prosesində peşəkar mühasiblərin uyğunlaşmasının effektiv  kild  həyata keçirilməsini istəyən praktikl r v  siyasətçilər   n əhəmiyyətli olduğunu söyləmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı

- Khan, S., Khan, S., & Aftab, M. (2015). Digitization and its impact on economy. *International Journal of Digital Library Services*, 5(2), 138-149.
- Bygren, K. (2016). The digitalization impact on accounting firms business models.
- Hofmann, E., Rüşch, M. (2017). Industry 4.0 and the current status as well as future prospects on logistics. *Computers in Industry*, 89, 23–34.
- Möller, K., Schäffer, U., & Verbeeten, F. (2020). Digitalization in management accounting and control: an editorial. *Journal of Management Control*, 31(1), 1-8.
- Henriette, E., Mondher, F., Imed, B. (2015). The shape of digital transformation: a systematic literature review. *MCIS 2015 proceedings* 10, 431-443.
- Reis, J., Amorim, M., Melão, N., Cohen, Y., & Rodrigues, M. (2019, July). Digitalization: A literature review and research agenda. In *International Joint conference on industrial engineering and operations management* (pp. 443-456). Springer, Cham.
- Coman, D. M., Ionescu, C. A., Duică, A., Coman, M. D., Uzlau, M. C., Stanescu, S. G., & State, V. (2022). Digitization of Accounting: The Premise of the Paradigm Shift of Role of the Professional Accountant. *Applied Sciences*, 12(7), 3359.
- Hauben, M. (2007). History of ARPANET. Site de l'Institut Superior de Engenharia do Porto, 17, 1-20.
- Hill, N., Ferguson, D. (1989). *Electronic Data Interchange: A Definition And Perspective*. Edü Forum: The Journal Of Electronic Interchange.
- Kılıç, İ., Anadolu, Z . (2018). Dijital Çağın Yarattığı Muhasebe Uygulamalarının Muhasebe Hilelerinin Önlenmesine Etkisi. *Muhasebe Ve Vergi Uygulamaları Dergisi*. S .14-20
- Gulin, D., Hladika, M., & Valenta, I. (2019). Digitalization and the Challenges for the Accounting Profession. *ENTRENOVA-ENTerprise REsearch InNOVAtion*, 5(1), 428-437.
- Öz, E. Bozdoğan, D. (2012), Türk Vergi Sisteminde E-Maliye Uygulamaları, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:17, Sayı:2. S-42-50
- Baker, G. (2010). Up For The Count. *Nz Business*, 9-25

- Kiliç, B. İ., & Anadolu, Z. (2018). Dijital Çağın Yarattığı Muhasebe Uygulamalarının Muhasebe Hilelerinin Önlenmesine Etkisi. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 55-97.
- Deshmukh, A. (2006), *Digital accounting: The effects of the internet and ERP on accounting*, SCOPUS, IGI Global.
- Dursun, G. D., Ektik, D., & Tutcu, B. (2019). Mesleğin dijitalleşmesi: muhasebe 4.0. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(6), 263-271.
- Deshmukh, A. (2006), *Digital accounting: The effects of the internet and ERP on accounting*, SCOPUS, IGI Global.
- Şeker, Y., & Safa, H. O. Ş. (2021). Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe uygulamalarını kullanımlarına ilişkin bir araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(4), 953-972.
- Yücel, G., & Adiloğlu, B. (2019). Dijitalleşme-yapay zeka ve muhasebe beklentiler. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (17), 47-60.
- Lohapan, N. (2021). Digital accounting implementation and audit performance: An empirical research of tax auditors in Thailand. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(11), 121-131.
- Cuylen, A., Kosch, L., & Breitner, M. H. (2016). Development of a maturity model for electronic invoice processes. *Electronic Markets*, 26(2), 115-127.
- Aydın, F. Z. (2017), *Türkiye’de E-Fatura Ve E-Defter Uygulamalarının İşletmeler Üzerindeki Yansımaları Ve Bir Araştırma*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, YL Tezi, İstanbul.
- Ertürk, Ö. (2015), *Vergi İncelemesinde Yeni Dönem: E-Defter*, *Vergi Sorunları Dergisi*, Sayı.322, 66.
- Sabuncu, B. (2022). The effects of digital transformation on the accounting profession. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 103-115.
- Güney, A. (2014). Role of technology in accounting and e-accounting. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 152, 852-855.

- Elçin, R., Gerekan, B., & Usta, M. (2018). E-Fatura, E-Defter Ve E-Arşiv Uygulamalarına Geçiş Sürecinde Yaşanan Sorunlar: Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Üzerine Bir Araştırma. *Mali Çözüm Dergisi*, 28, 13-42.
- Farewell, S. (2010). XBRL or Customized XML?. XBRL International, Inc. October.
- Koşan, L. (2006). Geleceğin Finansal Raporlama Dili: XBRL. *Mali Çözüm Dergisi*, İSMMMÖ, (77), 108-120.
- Uyar, S., ve Çelik, M. (2006), Finansal Raporlama Sürecinde Genişleyebilir İşletme Raporlama Dilinin (XBRL) Kullanılması, Pamukkale Üniversitesi Bilgi Teknolojileri Kongresi, Denizli.
- Toraman, C., ve Abdioğlu, H. (2008), Genişletilebilir İşletme Raporlama Dili (GİRD) Ve Gelir İdaresince Kullanımı, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, s.79.
- Tokel, Ö. E. ve diğerleri (2007), Türkiye’de XBRL’ye Geçiş Sürecinin Yol Haritası, *Active*, s.2.
- Aktaş, R., ve Başçı, E. S. (2007), Elektronik Ortamda Finansal Raporlamada Geliştirilebilir Finansal Raporlama Dilinin (XBRL) Kullanılması, *MÖDAV Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, Mart
- Tokel, Ö. E. ve diğerleri (2007), Türkiye’de XBRL’ye Geçiş Sürecinin Yol Haritası, *Active*, s.2.
- Sevim, A. ve Temizel, F. (2009), Geleceğin Finansal Paylaşım Platformu: XBRL (Extensible Business Reporting Language Geliştirilebilir İşletme Raporlama Dili), Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 17, (2009), s.269-207.
- Deran, A. ve Hatipoğlu, A. G. (2008), Sürekli Güncellenebilen Kapsamlı Bir Veri Tabanı Aracı Olarak XBRL ve Finansal Raporlama Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi. Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 16.
- Hoitash, R., & Hoitash, U. (2018). Measuring accounting reporting complexity with XBRL. *The Accounting Review*, 93(1), 259-287.
- Pinsker, R., & Li, S. (2008). Costs and benefits of XBRL adoption: Early evidence. *Communications of the ACM*, 51(3), 47-50.

Shirinov, U. (2020). ACCOUNTING IN THE DIGITAL ECONOMY: SIGNIFICANCE AND ADVANTAGES. *International Finance and Accounting*, 23.

Bogasiu, I., & Ardeleanu, N. (2021). Advantages and disadvantages of digitalisation in accounting. *EIRP Proceedings*, 16(1).

Abdullayev, L. İ. O. (2021). Beynəlxalq Standartlar Əsasında Maliyyə Hesabatlarının Tərtibi. In *İnformasiya Cəmiyyətində İqtisadiyyatın Davamlı İnkişaf Problemləri* (Pp. 350-353).

Abbasov Q. (2015). *MühasibatUçotu*. Bakı

Karçioğlu, R., İbadov, E. (2014). Azərbaycan və Türkiyə Muhasebe Standartlarının Karşılaştırılması”, *Qloballaşma Prosesinde Qafqaz ve Merkezi Asiya” IV BeynəlxalqKonqresi*. Azerbaijan. 14.

Abdullayeva, S. (2006). Türkiyə və Azərbaycan Muhasebe Hesap Planının və Mali Tablolarının Karşılaştırılması, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

[716-IIQ - Mühasibat uçotu haqqında \(e-qanun.az\)](http://e-qanun.az)

Karçioğlu, R. & İbadov, E. (2014). Azərbaycan və Türkiyə Muhasebe Standartlarının Karşılaştırılması, *IV International Congress, Caucasus and Central Asia In The Globalization Process*, 02-04 Mayıs.

Ajzen, I. (1985). *From Intentions to Actions: A Theory of Planned Behavior*. In: Kuhl J., Beckmann J. (eds) *Action Control*. SSSP Springer Series in Social Psychology. Springer, Berlin, Heidelberg

Warshaw, P. R., & Davis, F. D. (1985). Disentangling behavioral intention and behavioral expectation. *Journal of Experimental Social Psychology*, 21(3), 213-228.

Ajzen, I., & Fishbein, M. (1975). A Bayesian analysis of attribution processes. *Psychological bulletin*, 82(2), 261.

Vallerand, R. J., Deshaies, P., Cuerrier, J. P., Pelletier, L. G., & Mongeau, C. (1992). Ajzen and Fishbein's theory of reasoned action as applied to moral behavior: A confirmatory analysis. *Journal of personality and social psychology*, 62(1), 98.

- Ajzen, I., & Madden, T. J. (1986). Prediction of goal-directed behavior: Attitudes, intentions, and perceived behavioral control. *Journal of experimental social psychology*, 22(5), 453-474.
- Ajzen, I. (1985). From intentions to actions: A theory of planned behavior. In *Action control* (pp. 11-39). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Ajzen, I., & Manstead, A. S. (2007). Changing health-related behaviours: An approach based on the theory of planned behaviour. In *The scope of social psychology* (pp. 55-76). Psychology Press.
- Armitage, C. J., & Conner, M. (2001). Efficacy of the theory of planned behaviour: A meta analytic review. *British journal of social psychology*, 40(4), 471-499.
- Madden, T. J., Ellen, P. S., & Ajzen, I. (1992). A comparison of the theory of planned behavior and the theory of reasoned action. *Personality and social psychology Bulletin*, 18(1), 3-9.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), 179-211.
- Hamilton, K., & White, K. M. (2008). Extending the theory of planned behavior: the role of self and social influences in predicting adolescent regular moderate-to-vigorous physical activity. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 30(1), 56-74.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), 179-211.
- Ajzen, I., & Manstead, A. S. (2007). Changing health-related behaviours: An approach based on the theory of planned behaviour. In *The scope of social psychology* (pp. 55-76). Psychology Press.
- Rana, N. P., Williams, M. D., Dwivedi, Y. K., & Williams, J. (2012). Theories and theoretical models for examining the adoption of e-government services. *e-Service Journal: A Journal of Electronic Services in the Public and Private Sectors*, 8(2), 26-56.
- Turner, M., Kitchenham, B., Brereton, P., Charters, S., & Budgen, D. (2010). Does the technology acceptance model predict actual use? A systematic literature review. *Information and software technology*, 52(5), 463-479.

- Hubona, G. S., & Geitz, S. (1997, January). External variables, beliefs, attitudes and information technology usage behavior. In Proceedings of the thirtieth Hawaii international conference on system sciences (Vol. 3, pp. 21-28). IEEE.
- Davis, F. D. (1993). User acceptance of information technology: system characteristics, user perceptions and behavioral impacts. *International journal of man-machine studies*, 38(3), 475-487.
- Venkatesh, V., & Davis, F. D. (2000). A theoretical extension of the technology acceptance model: Four longitudinal field studies. *Management science*, 46(2), 186-204.
- Venkatesh, V. (2000). Determinants of perceived ease of use: Integrating control, intrinsic motivation, and emotion into the technology acceptance model. *Information systems research*, 11(4), 342-365.
- King, W. R., & He, J. (2006). A meta-analysis of the technology acceptance model. *Information & management*, 43(6), 740-755.
- Davis, F. D. (1993). User acceptance of information technology: system characteristics, user perceptions and behavioral impacts. *International journal of man-machine studies*, 38(3), 475-487
- Mun, Y. Y., Jackson, J. D., Park, J. S., & Probst, J. C. (2006). Understanding information technology acceptance by individual professionals: Toward an integrative view. *Information & management*, 43(3), 350-363.
- Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view. *MIS quarterly*, 425-478.
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS quarterly*, 319-340.
- Haegele, J. A., & Hodge, S. R. (2015). Quantitative methodology: A guide for emerging physical education and adapted physical education researchers. *The Physical Educator*, 72(5).
- Worthington, R. L., & Whittaker, T. A. (2006). Scale development research: A content analysis and recommendations for best practices. *The counseling psychologist*, 34(6), 806-838.